

nummer 6 september 1999

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN

STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

Millennium- nummer

met millennium-
artikelen, de
favoriete boeken ⁸⁰¹
van de redactie en
Millennium Quiz

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede

voorzitter (OAC, KLEIO, Euroclio, KNHG, SLO, Platform VVVO en de Inspectie)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Riemke Leusink

vice-voorzitter (Commissie Vrouwen- en Gender-geschiedenis, Euroclio, stofomschrijvingen, CEVO)
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033-4657 363,
Fax 033-4657 384,
E-mail leusink@worldonline.nl

Loek Janssen

secretaris (Commissie Basisvorming, VMBO)
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 373 4800.
E-mail: janssen.scholten@gironet.nl

Hans Kummerer

penningmeester (Didactiek- en activiteitencommissie, contacten met historische verenigingen, veldraadplegingen)
Dr. Dreeslaan 205,
5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138,
Fax 0492-574277.
E-mail: jn.kummerer@hetnet.nl

Herry Groothuis

(Commissie PA-BO, Werkgroep Staatsinrichting, contacten met het Cito)
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.
E-mail: h.groothuis@worldonline.nl

Renée Schreuder

(Beheer VGN-website, bestuursberichten Kleiokrant, Commissie Volwassenen-educatie, Commissie Clomatica)
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
E-mail: srd@wxs.nl

Ineke Veldhuis-Meester

(Commissie Havo/Vwo, Intercommissie, Historisch Didactisch Platform)
Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270 099.
E-mail: c.e.m.veldhuis-meester@uclo.rug.nl

Johan Raven

(Didactiek- en activiteitencommissie, Commissie Lerarenopleidingen i.o., contacten met de archieven en omgevingsgeschiedenis)
Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574 050.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie:
Purmerendstraat 239,
2547 JD Den Haag.

Contributies voor 1999:

- Bij bezoldiging t/m f100,- HOS-schaal 10:
- Bij bezoldiging vanaf f125,- HOS-schaal 10.7:
- VBO/MAVO-docent f 70,- met drie of meer vakken:
- Baan van minder f 85,- dan 16 uur:
- Kennismakingslidmaatschap (alleen voor studenten): f 50,-
- Buitengewone leden, f 90,- pensioen, VUT:
- Partnerlidmaatschap: f150,-

een abonnement:

- Binnenland f125,-
- Buitenland, f135,- binnen Europa € 60,-
- Buitenland, f175,- buiten Europa € 80,-
- Losse nummers f 15,- incl. verzendkosten € 7,-

Prijzen voor advertenties in Kleio:

- 1 pagina f510,-
- 1/2 pagina f410,-
- 1/3 pagina f310,-
- 1/4 pagina f225,-

bijsluiters f410,-
Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

VGN-site: <http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

Hier is ook een brievenbus.

VGN-giro: 128701 ,t.n.v.

Penningmeester VGN,
Den Haag.

Van de redactie

Kleio is jarig! In september 1959 kwam het eerste nummer van ons VGN-blad van de persen. Aangezien het veertigjarig jubileum van de VGN vorig jaar al met de nodige luister is gevierd, wil de redactie niet veel ophef van haar eigen kroonjaar maken. Met de millenniumwisseling hebben we al genoeg te stellen. Maar wel wil ik benadrukken dat de tientallen redacteuren en de honderden auteurs die *Kleio* in de afgelopen decennia mede inhoud gaven, steeds vrijwel geheel *pro deo* hebben gedaan, en met veel inzet, plezier en engagement.

De huidige redactie is zich zeer bewust van de opgave de naam van *Kleio* hoog te houden; met andere woorden: de verantwoordelijkheid om acht keer per jaar een kwalitatief goed blad te maken, waarin vakinhoudelijke en didactische bijdragen in evenwicht zijn, een periodiek dat de vinger houdt aan de pols van het huidige geschiedenisonderwijs in Nederland en dat de band tussen de leden van de VGN verstevigt.

Voor één keer geven de negen huidige redactieleden iets van hun persoonlijke voorkeuren prijs. Ieder houdt een boek voor het voetlicht dat een bijzondere betekenis had in zijn/haar ontwikkeling tot geëngageerd historicus. Die stukjes passen goed in dit millenniumnummer, dat met een heuse quiz wordt afgesloten. Veel genoeg met deze *Kleio*. Reacties zijn altijd welkom.

Jan van Oudheusden

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl

Jos Trippenzee, secretaris,

Beltmolen 30,
3833 KM Leusden.
Tel./fax 033 - 494 18 24

Ruud Slotboom,

Hazenhof 54, 3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.
E-mail: ruud.slotboom@rtv.nos.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
E-mail: hfoattes@wxs.nl

Carla van Boxtel,

Evieveland 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.
E-mail: c.vanboxtel@fss.uu.nl

Hans Pols,

Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Marijke Meuwissen,

Simplonbaan 17,
3524 BG Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.

Stefan Boom,

Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum.
Tel. 035 - 694 87 42
E-mail: stefanbo@worldonline.nl

Tineke Bogaerts,

eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
E-mail: c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de Kleiokrant, actualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur.

In dit nummer

- 2 *Bij dit millenniumnummer*
Hans Pols en Ruud Slotboom
- 3 *Impressies uit twee wereldsteden aan het eind van het millennium*
Jeruzalem en Berlijn
Ruud Slotboom
- 11 *Tijdrekening bij de antieken*
2000, een ongedenkwaardig jaartal
Anton van Hooff
- 16 *De eerste millenniumwisseling in historisch perspectief*
Hoe ominous was het jaar 1000?
Jan van Herwaarden
- 22 *Het millenniumprobleem*
De maakbare samenleving in het geding
Reinier Kramer
- 27 *Over de geschiedenis van het denken in eeuwen*
De eeuw heeft vele namen en gezichten
Sander Hendriks en John Klein

1

De redactieleden met hun favoriete boeken: v.l.n.r. Jan van Oudheusden (op blz. 21), voorste rij Tineke Bogaerts (op blz. 20), Carla van Boxtel (op blz. 10) en Marijke Meuwissen (op blz. 15); achterste rij Stefan Boom (op blz. 33), Ruud Slotboom (op blz. 26), Huub Oattes (op blz. 25), Jos Trippenree (op blz. 37) en Hans Pols op blz. 32.

En verder

- 35 *Boek van de maand*
- 39 *Boeken*
- 44 *Kleiokrant*

Met in het gekleurde middenkatern:
De Millennium Quiz

Historici hebben nogal ambivalente gevoelens ten opzichte van jaartallen. Aan de ene kant vormen ze de kapstok en het skelet van de geschiedenis. Aan de andere kant merken historici vaak als eerste op dat je de waarde van jaartallen niet moet overschatten. En zeker niet de waarde van jaartallen die bijzonder zijn omdat ze een rond getal vormen. Zo zal het jaar 2000 waarschijnlijk niet de geschiedenis ingaan als het begin of het einde van een bepaalde periode. Als er in deze eeuw al een duidelijke kentering te zien was, dan was dat wel in de jaren 1989 en 1990. Of zoals de Britse historicus Hobsbawm schreef: *'De Twintigste eeuw is begonnen met de Eerste Wereldoorlog in 1914 en geëindigd met de omwentelingen in Oost-Europa in 1989/90.'*

Toch oefent het jaar 2000 wel degelijk een enorme aantrekkingskracht uit. Er is al een tijd lang sprake van een millenniumhype, intussen gecombineerd met een – hoe kan het ook anders – millenniummoehoeid. En dat terwijl het nieuwe millennium pas op 1 januari 2001 begint, zoals classicus Anton van Hooff ons nog eens haarfijn uitlegt in zijn artikel '2000, Een ongedenkwaardig jaartal'. Sterker nog: Jezus is helemaal niet geboren op het moment waarop de christelijke jaarrekening begint. Jezus is na Christus geboren, waarschijnlijk in het jaar 6 of 7, aldus Van Hooff. Maar ja, tijdrekeningen zijn tamelijk willekeurige aangelegenheden, schrijft mediëvist Jan van Herwaarden in zijn artikel 'Hoe omineus was het jaar 1000?'. Hij haalt een tijdrekening aan die, wanneer ze consequent wordt uitgewerkt, de geboorte van Jezus dateert in het jaar 4 vóór Christus!

Toch zal iedereen het jaar 2000 ervaren als het begin van het nieuwe millennium. Niet eens zozeer omdat het een mooi rond getal is, maar vooral omdat de voortschrijdende automatisering ons geen andere keuze laat. De grote vraag is immers: ontploft op 1 januari de millenniumbom, of blijkt het om een losse flodder te gaan?

Wat er ook gebeurt, ons vertrouwen in de techniek heeft een flinke deuk opgelopen. Niet geheel terecht overigens, zo stelt Reinier Kramer in zijn artikel 'De maakbare samenleving in het geding'. Volgens hem is het probleem met de computers eerder het gevolg

van verkeerde zuinigheid dan van fouten in de programmering. In ieder geval laat het millenniumprobleem zien dat we een moeizame relatie hebben met de informatietechnologie. Aan de ene kant kunnen we haast niet meer zonder, aan de andere kant zijn we bang dat we er te afhankelijk van worden.

Behalve met de millenniumbom, de millenniumhype en de millenniummoehoeid, krijgen we de komende tijd ongetwijfeld ook te maken met de millenniumumgekte. Gelovigen zullen volgend jaar massaal naar heilige steden trekken om de geboorte van Jezus te herdenken. In Israël zullen de meeste pelgrims in de voetsporen van Jezus willen treden. De toeristenindustrie probeert daarbij een handje te helpen, maar niet altijd op een serieuze manier: projectontwikkelaars willen in het Meer van Galilea vijf centimeter onder de waterspiegel een 'onzichtbare' brug bouwen, zodat de gelovigen over het water kunnen lopen.

Een deel van de gelovigen zal het overigens niet bij een rustige en spirituele herdenking laten. Zij verwachten het einde der tijden en dreigen – als het er onverhoopt niet van komt – dan maar zelf een einde te maken aan hun leven. In Israël worden al extra veiligheidsmaatregelen genomen om problemen te voorkomen, zo meldt Ruud Slotboom in zijn artikel over de sfeer in Jeruzalem en Berlijn aan het eind van deze eeuw.

Ongegrond is de angst voor de christelijke Eindtijd-sektes niet. Ook zonder de extra 'dreiging' van het jaar 2000 wordt de religieuze spanning in Jeruzalem menig bezoeker te veel. Ze gaan volledig door het lint en moeten uiteindelijk in een ziekenhuis worden opgenomen. Een soort religieuze kortsluiting in de hersenen, die bekend staat als het Jeruzalem-syndroom. In Berlijn – zo laat Slotboom zien – zie je op kleine schaal overigens iets soortgelijks, al is daar sprake van een ideologische kortsluiting als gevolg van de erfenis van twee dictaturen.

Het einde van deze eeuw is ook een goed moment om het begrip 'eeuw' nader te verklaren. Waar komt de term eigenlijk vandaan? En wanneer werd het begrip voor het eerst gebruikt? Dit soort vragen staat centraal in het

artikel van Sander Hendriks en John Klein, 'De eeuw heeft vele namen en gezichten'. Om alvast een tipje van de sluier op te lichten: we beleven straks pas de vierde eeuwwisseling die echt ervaren wordt als het begin van een nieuwe eeuw. En de vorige eeuwwisseling was pas de eerste die werkelijk uitbundig werd gevierd.

Natuurlijk vindt u in dit nummer van *Kleio* ook weer de nodige besprekingen van boeken. In de eerste plaats natuurlijk het Boek van de maand, dit keer een biografie van een van de helden van deze eeuw, Charles Lindbergh, wiens levensverhaal – zo schrijft Hans Pols – het verhaal van de twintigste eeuw is. Daarnaast vindt u verspreid over het nummer 'het favoriete boek' van de Kleio-redacteuren. Niet bedoeld als de zoveelste clichématige opsomming van de 'beste' boeken van dit millennium, maar als een persoonlijke voetnoot bij het nummer: iedere redacteur is op zoek gegaan naar een min of meer historisch boek dat veel indruk op hem of haar heeft gemaakt, dat inspireerde, ontroerde of de liefde voor geschiedenis deed ontwaken.

Tot slot komt u een echte Millennium Quiz tegen. Geen eenvoudige, maar wel een uitdagende prijsvraag: we testen uw kennis van historische citaten. Wie zei wat door de eeuwen heen? Een aantal zult u meteen herkennen, andere kunt u met enig graafwerk in uw geheugen thuisbrengen en voor sommige moet u wellicht de oude meesterwerken in uw boekenkast weer eens openslaan.

Weet u nog wie zei:

'History is ... indeed, little more than the register of the crimes, follies and misfortunes of mankind?'

Veel plezier toegewenst met dit millenniumnummer,

Hans Pols en Ruud Slotboom

Ruud Slotboom

Jeruzalem en Berlijn

Wat hebben Jeruzalem en Berlijn met elkaar te maken? Op het eerste gezicht niet zo veel. De ene stad is bijna vierduizend jaar oud, de andere komt niet verder dan zo'n zevenhonderd jaar. Beide steden vertegenwoordigen een geheel andere cultuur. Berlijn staat voor politiek, Duitsland en Europa; bij Jeruzalem denk je aan religie, Israël en het Midden-Oosten. Maar wie aan het eind van dit millennium in beide steden rondloopt, ontdekt een merkwaardige parallel. Meer dan in andere grote steden lopen het heden en verleden er door elkaar heen. Soms botsen ze boven op elkaar, soms vloeien ze ongemerkt in elkaar over. Niet iedereen kan daar tegen. De enorme last van het verleden wordt menigeeen te veel. Er ontstaat een soort kortsluiting in de hersenen. Maar ook de 'gewone' bezoeker merkt dat er iets bijzonders aan de hand is. Het verleden lijkt zich in Jeruzalem en Berlijn met een weerhaak te hebben vastgezet in het heden.

Ruud Slotboom is redacteur van Kleio en journalist bij het NOS-Radionieuws. Hij is co-auteur van het reisboek Wereldstad Berlijn.

Jeruzalem: Religieuze kortsluiting

De teleurstelling is groot. Is dit nou alles? Toeristen die voor de ingang van de Heilig-Grafkerk in de christelijke wijk van Jeruzalem staan, kijken nog eens goed op hun plattegrondje. Nee, we zijn niet verkeerd gelopen. Dit moet toch echt de ingang zijn van de kerk die bovenop de plaats is gebouwd waar Jezus werd gekruisigd en enkele tientallen meters verderop werd begraven. Maar waar is eigenlijk de berg Golgotha? Niets wijst in deze omgeving op een heuvel, laat staan een berg. En het gebouw ziet er niet eens uit als een kerk. Het lijkt meer op de achteringang van een klein Italiaans paleis, waarvan één deur is dichtgemetseld en de andere naar een donkere ruimte leidt. Enigszins verward en ontdaan lopen de toeristen het gebouw binnen. Daar maakt de twijfel plaats voor opluchting. De enorme massa gelovigen en ongelovigen die in het gebouw krioelt, maakt overduidelijk dat dit toch echt een heilige, zo niet de heiligste plek van het christelijke geloof is.

Voortgestuwd door de menigte loopt iedereen gedwee de trap op, direct rechts naast de ingang. De berg Golgotha blijkt niet meer dan een kleine heuvel te zijn, en zelfs die is geheel onder de kerk verdwenen. Een kruis geeft aan waar Jezus heeft gehangen. Deemoedig knielen de gelovigen neer, steken hun hand door een kleine opening en raken een klein stukje van de beroemde 'berg' aan.

Al te lang mogen ze niet blijven zitten. Een monnik maant de bezoekers door te lopen. Snel steken ze nog een kaarsje aan, dat vijf minuten later door de monnik al weer wordt uitgeblazen omdat de kleine ruimte anders vol kaarsen zou staan.

Iets verderop staat een lange rij voor de ingang van het Heilige Graf, een grot midden in een andere vleugel van de kerk. Langzaam schuifelen de toeristen en pelgrims naar de ingang. Ook hier weer een monnik die ervoor zorgt dat het heiligdom niet verstopt raakt. Maximaal vier mensen mogen tegelijkertijd de grot in. Bij het marmeren bed zakken gelovigen op hun knieën en barsten in tranen uit. Midden in het Heilige Land, midden in de Heilige Stad, midden in de Heilige Kerk zijn ze eindelijk aangekomen bij het Heilige der Heiligen: het graf van hun Verlosser.

Jeruzalem-syndroom

Het jaar 2000, het Heilige Jaar, wordt ongetwijfeld een nieuw hoogtepunt in de verering van deze plek. De Israëliische autoriteiten houden rekening met een toestroom van miljoenen mensen. Maar het zijn niet alleen de souvenirwinkeltjes met hun houten

kruisjes en driedimensionale bijbelse taferelen die met spanning op de pelgrims wachten. Ook de veiligheidsdiensten bereiden zich voor. Want het is zeer twijfelachtig of de viering van het Heilige Jaar vreedzaam zal verlopen. Godsdienstwaanzen en verering van de bijzondere plaatsen gaan al eeuwen hand in hand. Gevreesd wordt dat het 'Jeruzalem-syndroom' hard zal toeslaan. Zelfs in reisgidsen wordt er voor gewaarschuwd: "*Jerusalem can send a person mad*".¹

Ieder jaar raken zo'n tweehonderd bezoekers overweldigd door de indrukken die ze opdoen in de stad. Niet alleen de aanblik van heilige plaatsen als de Olijfberg, de Heilig-Grafkerk of de berg Zion wordt hun te veel, ook de voelbare religieuze spanning tussen christenen, joden en moslims eist zijn tol. Zoals bij de Amerikaanse vrouw die opeens dacht dat ze de Maagd Maria was, en op straat iedereen uitnodigde om op Zijn verjaardagsfeestje te komen. Of de Amerikaanse christen die in de lente van 1992 geheel door het lint ging in de Heilig-Grafkerk en lampen en iconen kapot sloeg en het kruis naar beneden trok die de plek van de kruisiging aangaf. De slachtoffers van het syndroom denken dat ze een figuur uit het oude of nieuwe testament zijn geworden: Jezus, Maria, David, Abraham of – merkwaardigerwijs bijzonder populair – Johannes de Doper.

In de meeste gevallen zit er bij hen al een steekje los voordat ze naar Jeruzalem komen. Vaak zijn het alleenstaande christenen tussen de twintig en dertig jaar die thuis problemen hebben en denken in Israël rust en verlossing te vinden. Maar in een kwart van de gevallen gaat het om bezoekers die zich goed en gezond voelen en totaal onverwachts in een diepe identiteitscrisis terechtkomen. Het grootste deel van de mensen met het Jeruzalem-syndroom wordt opgenomen in een psychiatrisch ziekenhuis in het westen van de stad. Van een echte behandeling is geen sprake. Na een week is de

De Heilig-Grafkerk in Jeruzalem is helemaal ingebouwd. Op de kleine foto de weinig spectaculaire entree.

Pelgrims met Pasen in Jeruzalem. Ook zonder het nieuwe millennium in zicht is er tijdens belangrijke religieuze gedenkdagen veel politie aanwezig.

patiënt weer redelijk in staat voor zichzelf te zorgen, waarna hij op het vliegtuig naar huis wordt gezet. Pogingen om de patiënten ervan te overtuigen dat ze geen bijbelse figuur zijn, leveren meestal niets op. Zo hebben de artsen een keer twee patiënten bij elkaar gezet die allebei zeiden dat ze de Messias waren. In plaats van tot inkeer te komen, beschuldigden ze elkaar er onmiddellijk van een oplichter te zijn.²

Golgotha

De vroege christenen hadden zeker geen last van het 'Jeruzalem-syndroom'. Integendeel, Jeruzalem was voor hen een schuldige stad, een plek die Jezus Christus had afgewezen. In de eerste eeuwen van het christendom speelde Jeruzalem dan ook geen enkele rol in de religieuze beleving. Het geloof was gebaseerd op de vereenzelviging met de mens Jezus, die na zijn wederopstanding een goddelijke status had bereikt. Verering van heilige plaatsen als tempels of bergen was iets voor joden of heidenen. De vroege christenen wilden zich daarvan los maken en zich concentreren op de spiritualiteit.

Onder Constantijn de Grote (325-337) kwam daar verandering in. Naarmate het christendom aan invloed won en steeds meer aanhangers trok, nam de behoefte aan tastbare overblijfselen van het geloof toe. Er kwam een heilige archeologie op gang, een zoektocht naar de historische wortels van het geloof. In Jeruzalem werd uiteraard gezocht naar de plek waar Christus was gekruis-

sigd. De berg Golgotha lag door de snelle groei van de stad al in het jaar 160 binnen de stadsmuren. Maar ten tijde van Constantijn was volstrekt onduidelijk wat de exacte lokatie was. Er ging dan ook een enorme schok door de christelijke wereld, toen in de jaren twintig van de vierde eeuw het graf van Christus werd ontdekt. Althans, er werd onder een oud tempelplatform een rots ontdekt die onmiddellijk tot het graf van Jezus werd uitgeroepen. De vondst werd als een nieuw wonder beschouwd: driehonderd jaar nadat Jezus uit zijn graf was herrezen, was nu het graf zelf herrezen. Het goddelijke was tastbaar geworden. Wat voorheen onzichtbaar was gebleven had nu een gezicht gekregen. Het Heilige Graf overbrugde daarmee de kloof van het heden naar het verleden.

Na de ontdekking van het graf kwam een stroom pelgrims op gang, die tot op de dag van vandaag aanhoudt. Ze willen de stenen betasten die ooit door Jezus zijn aangeraakt, om zo in contact te komen met het heilige verleden. Paula, discipel van Hiëronymus, kuste in de vierde eeuw al de steen bij het graf en likte vervolgens *"als een dorstige die lang heeft moeten wachten en uiteindelijk water bereikt, vroom de plek waar hij had gelegen"*.³

Wie nu in de Heilig-Grafkerk rondloopt ziet tot zijn verbazing nog steeds dezelfde taferelen. Veel gelovigen, onder wie opmerkelijk veel oude vrouwen, knielen bij een stuk steen, kennelijk de plek waar Jezus was neergelegd toen

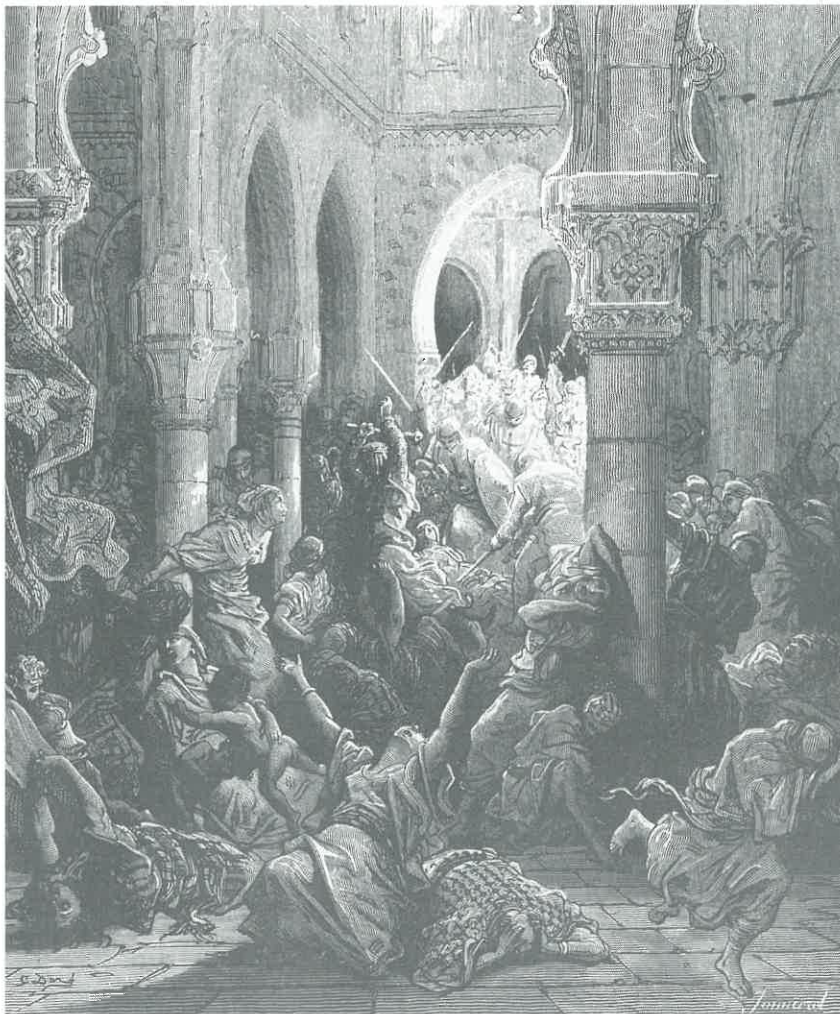
hij van het kruis was gehaald. In trance bevochtigen ze hun handen, gezicht en mond met het water dat over de steen vloeit.

Jeruzalem was na de ontdekking van het Heilige Graf niet langer de schuldige stad die Jezus had verstoten, maar de heilige stad die getuige was geweest van het laatste deel van zijn leven. Jezus had in het verleden een spoor achtergelaten, dat in het heden kon worden teruggevonden. Vooral rond de millenniumwisseling in het jaar 1000 groeide het aantal gelovigen dat naar Jeruzalem trok. Velen van hen kwamen uit West-Europa, geïnspireerd door de hervormingsgezinde monniken van Cluny, die de pelgrimstocht propageerden als een manier om de ware christelijke waarden te ontdekken. Volgens de Bourgondische analyticus Raoul Glaber trok *"een onafzienbare menigte"* vanuit Italië, Gallië, Hongarije en Duitsland naar het Heilige Land. Ze geloofden dat het eind der tijden nabij was. De laatste strijd zou duizend jaar na de overwinning van Christus op Satan plaatsvinden.⁴

Toen er in het jaar 1000 niets gebeurde, verschoof de aandacht naar het jaar 1033, duizend jaar na de kruisiging van Christus. Opnieuw trokken massa's boeren, edelen en geestelijken naar de Heilige Stad. Een hongersnood in Europa overtuigde de mensen ervan dat dit keer het einde echt nabij was. Jeruzalem maakte opnieuw een grote toevloed van mensen mee die zeker wisten dat het jaar 1033 *"niets anders voorspelde dan de komst van de ellendige antikrist, die het komende einde der wereld aangaft"*.⁵

Kruistochten

De eerste pelgrimstochten hadden over het algemeen een vreedzaam karakter. Dat veranderde met de eerste kruistochten. Paus Urbanus II riep eind elfde eeuw op tot de bevrijding van het graf van Christus uit de handen van de moslims. *"Deus hoc volt! – God wil dit!"* riep een enthousiaste menigte volgens de overlevering na de toespraak van de paus. Massaal trokken de ridders, boeren en pelgrims naar het Heilige Land. In juli 1099 stonden ze voor de muren van de stad. Wat zich daarna afspeelde, is een van de gruwelijkste periodes uit de geschiedenis van Jeruzalem. De kruisvaarders vermoordden systematisch dertigduizend inwoners van de stad, vooral Turken en Saracenen. Een christelijke ooggetuige, Raimond

Moordpartij door kruisvaarders in een moskee. Illustratie van Gustave Doré bij de 'Geschiedenis der Kruistochten'. Golgotha op bladzijde 3 is een van zijn bekende bijbelillustraties.

van Aguires uit de Provence, schreef trots en zonder enige schaamte: *"Stapels hoofden, handen en voeten waren er te zien. [...] Als ik de waarheid zeg, gaat zij uw mogelijkheden haar te geloven te boven. Laat ik er daarom mee volstaan althans dit te zeggen dat mannen in de tempel en de Poort van Salomo tot hun knieën en de teugels van hun paard door het bloed reden. Waarlijk, het was een rechtvaardig en voortreffelijk oordeel van God dat deze plaats werd gevuld met het bloed van de ongelovigen omdat zij zo lang had geleden onder hun godslasteringen."*⁶

Toen de kruisridders bij het graf van Christus stonden, zongen ze de mis van de Opstanding. Ze beschouwden de overwinning als het begin van een nieuwe tijd, een rechtvaardiging van het christendom en vernedering van het heidendom.

Toen de kruisridders al lang verdwenen waren en de stad vast in handen was van de moslims, bleef Jeruzalem duizenden pelgrims trekken. Dat het Jeruzalemsyndroom ook toen al gena-

deloos toesloeg, blijkt uit het verslag van de Duitse dominicaan Felix Fabri. Tijdens zijn bedevaart in 1480 zag hij hoe gelovigen in tranen uitbarstten zodra ze de poorten van Jeruzalem zagen. Bij de Heilig-Grafkerk aangekomen, hadden de pelgrims zichzelf niet meer in de hand: *"Zulk bitter, hartgrondig gesteun, zulk zoet gejammer, zulke diepe zuchten, zulke smart, zulk gesnik uit het diepst van de ziel, zulke vrede en blijde troost."*⁷

Fabri zag hoe sommige pelgrims overweldigd waren door de indrukken, flauw vielen en naar het ziekenhuis werden gebracht. Zoals de Britse godsdienst-historicus Karin Armstrong schreef: *"De westerse devotie voor Jeruzalem was hysterisch geworden."*⁸

Einde der tijden?

De hysterie is eind twintigste eeuw nog niet verdwenen. Het geloof dat in Jeruzalem een nieuwe tijd begint, zal de komende maanden ongetwijfeld weer de kop opsteken. De tweede millenniumwisseling oefent een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op

religieuze fanatici, met alle gevolgen van dien. Sommigen kunnen niet eens wachten tot het jaar 2000 is aangebroken. Begin dit jaar arresteerde de Israëlische politie een groep van veertien Amerikanen. Ze waren lid van de zogenaamde Denver-sekte, die een bloedbad wilde aanrichten in Jeruzalem. De leider van de sekte, Monte Kim Miller, had besloten dat hij zich na het bloedbad door de politie zou laten doodschieten, om vervolgens drie dagen later op aarde terug te keren als Jezus. En dan zijn er nog de mensen die zullen dreigen een eind aan hun leven te maken als God geen eind aan de tijd maakt. Een veiligheidsexpert in de stad waarschuwt: *"Er kunnen honderden geestelijk gestoorden zijn die op de Olijfberg wachten op de komst van de Messias. Als hun verwachtingen niet bewaarheid worden, zouden ze massaal zelfmoord kunnen plegen, om alsnog met Jezus Christus verenigd te worden."*⁹

De Amerikaanse eigenaar van het gemoedelijke christelijke restaurantje *Coffee Shop* bij de Jaffa Poort, niet ver van de Heilig-Grafkerk, ziet het niet zo somber in. Zolang mensen oprecht in Christus blijven geloven is er niets aan de hand, zo vertelt hij aan toeristen. Hij woont zelf al jaren in Jeruzalem en voelt zich er veilig, ondanks de soms hoog oplopende spanningen tussen de christenen, joden en moslims. Wel geeft hij de bezoekers een goede raad mee voor thuis. Pas op voor het Teken van het Beest in de vorm van een microchip! Zorg ervoor dat u niet terecht komt in de nachtmerrie die is voorspeld in de Openbaringen! Autoriteiten in de westerse landen hebben een duivels plan bedacht: iedereen krijgt binnenkort in z'n voorhoofd of in z'n handen een chip geïmplant, zodat de regeringen in het nieuwe millennium alles in de gaten kunnen houden.

U bent gewaarschuwd.

Berlijn: Ideologische kortsluiting

Feierabend in de Oost-Berlijnse wijk Lichtenberg. Op het perron van U-Bahnhof Magdalenenstraße staan honderden werknemers van de Deutsche Bahn. De Duitse spoorwegen hebben hun intrek genomen in het gebouw waar ooit het meest gevreesde ministerie van de DDR zat, dat van de Stasi.

Het metrostation bij het *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS) is ongetwijfeld één van de meest droefgeestige in Berlijn. De ondergrondse stations in het oosten van Berlijn zijn allang het decor van billboards en aanplakbiljetten over culturele evenementen. Maar dit station ziet er nog precies hetzelfde uit als voor de val van de Muur. In 1995 werd besloten dat er niets mocht worden veranderd. Dat is min of meer te danken aan de hofschilder van de Stasi, de professor met de bijna ongeloofwaardige naam Wolfgang Frankenstein. Hij veranderde het station Magdalenenstraße in een socialistisch kunstwerk. Frankenstein wilde op de muren van het ondergrondse station de revolutionaire strijd van de Tsjeka uitbeelden, de voorloper van de Russische KGB, en het grote voorbeeld van de Stasi. Het resultaat is een naargeestige muurschildering, bestaande uit vage zwarte, blauwe en grijze vlakken. Frankenstein had een merkwaardige opvatting van de socialistische strijd. De schimmige figuren doen meer denken aan slachtoffers van een concentratiekamp dan aan heldhaftige revolutionairen. Misschien is de totale mislukking van het kunstwerk wel de reden dat het de *Wende* heeft overleefd.

Stasi-complex

Wanneer je via de noordelijke achteruitgang naar buiten loopt, verrijst onmiddellijk rechts een enorm flatgebouw, onderdeel van het voormalige ministerie. Je kunt binnendoor naar de ingang van het hoofdgebouw gaan, zoals de bordjes aangeven, maar interessanter is het om de weg te nemen die de twintigduizend werknemers van de Stasi zelf iedere dag namen: via de Ruschestraße. Begin jaren zeventig liep hier Werner Stiller, *Oberleutnant* van de buitenlandse inlichtingendienst van Markus Wolf. Later, toen Stiller gevlucht was naar het Westen, beschreef hij welke indruk het ministerie op hem maakte:

"In de U-Bahn van Alexanderplatz in de richting van Tierpark Friedrichsfelde zaten opvallend veel goed geklede reizigers. Ik was niet verbaasd toen de meesten van hen samen met mij de metro verlieten op het station Magdalenenstraße. Voor het eerst nam ik bewust het reusachtige complex van het ministerie voor Staatsveiligheid waar, dat zich uitstrekte langs de Frankfurter Allee in de stadswijk Lichtenberg. De achteruitgang van het metrostation leidde mij direct naar de Ruschestraße. Ik liep honderd meter langs een hoge muur, die beveiligd was met een constructie van draden – klaarblijkelijk onderdeel van een elektronische beveiligingsinstallatie – en sloeg rechtsaf in een oprijlaan. Daar was de weg na enkele meters versperd door een slagboom en een controlepost voor voetgangers. De werknemers van het ministerie moesten hun dienstpaspasjes laten zien aan wachtposten in uniformen van het Nationale Volksleger".¹⁰

De slagbomen bij de ingang zijn er

nog. Maar wie denkt een vervaarlijk complex binnen te lopen met orwelliaanse afmetingen wordt teleurgesteld. Het ministerie blijkt een chaotische verzameling grijsgrauwe flats, gebouwd in verschillende stijlen. Iedere afdeling had een speciaal nummer. Het hoofdgebouw, van waaruit Erich Mielke zijn ministerie bestuurde, was uiteraard Haus 1.

Naast de ingang staat een wat morsige man achter een tafeltje met boeken. Hij heeft er plastic overheen gelegd om te voorkomen dat ze vies worden. De man vertelt dat hij in de DDR-tijd slachtoffer is geweest van de Stasi. Zeven jaar heeft hij in de gevangenis gezeten, omdat hij te lastig was. Hij vertelt over z'n vader die in de oorlog door de nazi's werd geëxecuteerd wegens desertie: *"Ik lijk op hem."* Om te protesteren tegen de misdaden van de communisten staat hij nu voor het Stasi-hoofdkantoor.

Het verhaal van de man maakt duidelijk dat de geschiedenis in het oosten van Berlijn op straat ligt. Je komt het verleden overal tegen. Twee dictaturen

Een van de Stasi-gebouwen in Berlijn. Het is nu in gebruik bij de Deutsche Bahn.

den overal tegen. Twee dictaturen leven hier voort in de herinnering van de mensen. Wat is tien jaar democratie tegenover ruim een halve eeuw dictatuur?

Begin jaren zeventig had de man bij de Oost-Duitse autoriteiten een verzoek ingediend om het land te mogen verlaten. Dat lukte uiteindelijk. Maar in de Bondsrepubliek raakte hij in de versukkeling. Hij kon de stress van het jachtige leven in het westen niet aan, zag z'n vrouw aan de drank raken en belandde in een psychiatrische inrichting. Op de vraag waarom hij niet in het gebouw van het voormalige ministerie voor Staatsveiligheid staat, geeft hij geen antwoord. Fanatiek praat hij door over z'n boek, dat over het onrecht gaat dat hem is aangedaan. In de exemplaren die hij verkoopt, zet hij z'n handtekening: "*Gustav Rust*".

Uit de eerste bladzijden van het boek blijkt Rust heel iemand anders te zijn dan het korte gesprek op de trap van het voormalige ministerie voor Staatsveiligheid deed vermoeden.

Het voorwoord is geschreven door Franz Schönhuber, oprichter van de Republiken. De geschiedenis die op straat ligt? Onzin, typisch een gedachtegang van een naïeve toerist die op iedere hoek het verleden denkt te zien en van de eerste de beste verknijpte rechts-extremist een boek koopt. Hoe heet het eigenlijk? '*Ich war auch dabei*'.

Ook dat nog, een parafrase van de titel van Schönhubers boek over de SS: "*Verehrter Leser, warum habe ich den Titel 'Ich war auch dabei' gewählt? Ich wurde durch den Titel angeregt von Franz Schönhuber: 'Ich war dabei'. Franz Schönhuber meldete sich freiwillig zur Waffen-SS, ich meldete mich freiwillig zur Nationalen Volksarmee der 'DDR'. Jeder Mensch ist ein Produkt seiner Zeit.*"¹¹

Het boek blijkt een bundel gekopieerde artikelen en documenten te zijn. Friedrich Engels over "*Deutschland und der Panslawismus*", Karl Marx over "*Die orientalische Frage*", het executiebevel tegen z'n vader en foto's van z'n ouders en van de strafkampen waar hij heeft gezeten. Op de laatste bladzijden staan allerlei merkwaardige brieven waarin Rust wijst op de gevaren die Duitsland vanuit het buitenland, met name Rusland, bedreigen. Verder pleit hij voor het herstel van het naoorlogse Duitsland: Silezië, Oost-Pruisen en Pommeren, nu deel van Polen en

Rusland, moeten weer Duits worden. En dat gelardeerd met talloze uitspraken van Lenin, Engels, Schönhuber en de Russische extremist Zjirinovski.

Hier is een godsdienstwaanzinnige aan het woord, zowel slachtoffer als dader in de geschiedenis. Twee totalitaire ideologieën hebben aan het eind van de deze eeuw in z'n hersenen kortsluiting veroorzaakt.

Wie is wie?

In deingangshal van het ministerie voor Staatsveiligheid staat een enorme maquette van het Stasi-complex. Met een schakelbord kun je lampjes in de verschillende gebouwen laten oplichten. Rechts naast het bord staat een bronzen beeld van Felix Dzierzinsky, oprichter van de Tsjecha.

Er is een politieeschool uit Hamburg op bezoek, die hier een rondleiding krijgt. Het is zonder twijfel een politiek correcte excursie. De toekomstige politiecommissarissen komen kijken hoe het niet moet. De groep luistert aandachtig naar de vrouw die hen rondleidt. Ze legt de ingewikkelde piramidestructuur van het ministerie uit en vertelt over de twintigduizend werknemers die hier in de achtentwintig afdelingen werkten. Voornamelijk mannen, want Erich Mielke vertrouwde vrouwen niet: ze roddelden te veel en waren daardoor per definitie een potentieel lek. Voor ieder deel van de samenleving was een aparte afdeling: van sport tot wetenschap en van het huwelijksleven van stasi-medewerkers tot de buitenlandse inlichtingendienst. Mielke wilde alles weten: "*Wer ist wer*" was zijn motto. "*Wir müssen über jedem alles wissen*".

De rondleidster van een jaar of veertig heeft een vaalbruine huid. Ze heeft een wijde grijze trui aan met grote knopen, een slobberige spijkerbroek en draagt het onverzorgde haar tot op de schouders. Typisch een Ossi? Of is dat typisch een Wessi-gedachte? Ze ratelt maar door over de verschillende afdelingen. Zelf blijkt ze ook het slachtoffer van de Stasi te zijn geweest. Eén van de zes miljoen dossiers ging over haar. Haar vriend belandde in de gevangenis omdat hij een verzoek had ingediend om naar de Bondsrepubliek te verhuizen. Vanaf dat moment werd ze in de gaten gehouden. Met wie ze sprak, met wie ze naar het café ging, wie ze brieven stuurde, wat ze at, met wie ze sliep. Alles is terug te vinden in het dossier, dat ze na de *Wende* ter inzage kreeg.

Stasi-chef Mielke (1987).

Een indrukwekkend museum is het voormalige ministerie van Staatsveiligheid niet geworden. Geldgebrek is de voornaamste oorzaak. Het is zelfs niet uitgesloten dat het museum op termijn z'n deuren weer moet sluiten, al denkt de directeur dat er altijd wel weer geld beschikbaar wordt gesteld. Toch is het fascinerend om in de kale gangen van Haus 1 rond te dwalen. Alles ademt hier de sfeer van de oude DDR. De jongen achter de balie lijkt zo weggelopen uit een demonstratie van *Neues Forum*, de belangrijkste oppositiebeweging uit de herfst van '89. Geen goedkope lectuur achter de balie hier. Hij leest een boek over de '*Aufarbeitung der Geschichte*'.

De 'Firma'

In de vitrines staan fotoapparaten, miniatuurzenders en afliesterapparatuur. Het is allemaal verwarrend ouderwets. Gebruikte de gevreesde Stasi dit soort apparatuur? Ook het interieur lijkt niets te maken te hebben met de gevreesde 'Firma', zoals het ministerie spottend werd genoemd. Het hoofdgebouw werd in 1960 ingericht en is sindsdien niet meer veranderd. Groene banken met bruine leuningen, radio's waarop alleen Oost-Europese zenders vermeld staan, ouderwetse typemachines en veel, heel veel telefoons (voor gewone, geheime en strikt geheime gesprekken). Computers werden geweerd. Mielke was bang dat het Westen met behulp van de moderne apparatuur zou infiltreren.

De zes miljoen dossiers in de kaartenbakken werden tot het eind toe handmatig bediend. Niet snel, wel effectief.

Via enkele gangen en trappen kom je in het secretariaat van Mielke. Aan de wand hangt een portret van Lenin en een spreuk van de eerste Oost-Duitse president, Wilhelm Pieck:

"Nur ein Kämpfer, der innerlich froh ist, der singt und sich seines Lebens freut, wird in ernster Stunde seine ganze Kraft zur Verteidigung dieses frohen glücklichen Lebens einsetzen.

Menschen aber, die innerlich verknurrt sind, unzufrieden, mit sich und dem ganzen Leben, haben keinen Mut, ihr eigenes Leben und das ihres Volkes zu verteidigen."

Maar de 'vrolijke' strijders van weleer veranderden in dit Stasi-gebouw in

kleinburgerlijke kantoorklerken. Je waant je hier niet in het zenuwcentrum van de Stasi, maar in een muffig pension uit de jaren vijftig. Alleen de enorme kluizen, gebouwd door het collectieve bedrijf *Stahlschrankwerk 'Feuerfest'* uit Leipzig, verraden de functie van de kamers. Tussen het secretariaat en de werkkamer van Mielke is een kleine keuken, compleet met koelkast, gasfornuis en keukenkastjes.

De politieschool uit Hamburg loopt naar de werkkamer van Mielke. Alles ziet eruit zoals hij het heeft achtergelaten in de herfst van 1989. Achter een touw staat een grote houten tafel. Er staan een buste van Lenin op en vier

telefoons, waarvan één met maar liefst zesenzestig knopjes. Achterin leidt een deur naar een keurig opgeruimde slaapkamer met een ouderwetse tv, wc en bad.

"Van hieruit regeerde de 1,58 meter lange Mielke over het Stasi-imperium", zegt de rondleidster besmuikt.

De bejaarde communist is nooit bestraft voor z'n activiteiten als Stasi-chef. Hij werd alleen tot enkele jaren gevangenisstraf veroordeeld wegens de moord op twee politiemannen in 1931. Vindt ze dat erg, vraagt één van de agenten-in-spé. *"Nee, zo gaat dat nu eenmaal in een rechtsstaat. Dat is nu juist het verschil met de DDR."*

Na z'n vrijlating woonde Mielke in een kleine arbeiderswoning in Lichtenberg. *"Mielke in een Arbeiterschließfach",* zegt ze lachend terwijl ze de kamer van de Stasi-chef uitloopt.

Een van de commissarissen in opleiding springt over het touw en gaat op Mielkes stoel zitten. Hij pakt de telefoon, doet een gesprek na met een ondergeschikte en laat zich fotograferen.

"Ich habe auf Mielkes Stuhl gesessen", roept hij uit. "So jetzt gehen wir nach Hitlers Führer-Bunker."

Noten

Voor het gedeelte over Jeruzalem is uitgebreid gebruik gemaakt van het fascinerende boek van Karin Armstrong: *Jeruzalem. Een geschiedenis van de Heilige Stad* (Amsterdam, 1996). De historische citaten komen uit haar boek. Het gedeelte over Berlijn is een bewerking van twee hoofdstukken uit het boek *Wereldstad Berlijn* (Amsterdam, 1999), geschreven door Ruud Slotboom en Remco in 't Hof.

1. *Israel & the Palestinian Territories*, Lonely Planet (Hawthorn, 1996).
2. Idem.
3. Hiëronymus, *Brief* 108:6.
4. Glaber, *History*, 3-1.
5. Glaber, *History*, 4:6.
6. August C. Krey, *The First Crusade* (Princeton en Londen, 1921).
7. Felix Fabri, *The Book of the Wanderings of Brother Felix Fabri* (Londen, 1887-1897).
8. Karen Armstrong, *Jeruzalem*.
9. *De Volkskrant*, januari 1999.
10. Jan Eik, *Zur Topographie und Geschichte des Lichtenberger Stasi-Komplexes* (Berlijn, 1997).
11. Gustav Rust, *'Ich war auch dabei'. Ein Leben gegen kommunistische Gewaltherrschaft* (Berlijn, 1996).

De Brandenburger Tor kort na de openstelling op 22 december 1989.

Het favoriete boek van **Carla van Boxtel**

Goede boeken laten je deel uitmaken van gebeurtenissen, laten je kennis maken met personen, nemen je mee in een bepaalde gedachtegang. Ze informeren of inspireren. Ze maken je aan het lachen of aan het huilen.

Wat is het mooiste boek dat je ooit gelezen hebt? Welk boek heeft de meeste indruk op je gemaakt? Er zijn veel boeken die ik op een bepaald moment als het mooiste, beste of meest indrukwekkende beschouwde. Toen ik twintig was, was dat een ander

Robert Mason,
Ik zag ze sterven.
Het schokkende verhaal van een helikopterpiloot in Vietnam
(Amsterdam 1983, oorspr. New York 1983).

boek dan toen ik vijftien was. Het is lastig reconstrueren waarom je op een bepaald moment een boek zo goed vond. De ervaring tijdens het lezen van het boek is nooit dezelfde als de verwoording van die ervaring wanneer je op een later moment vertelt waarom je het boek goed vindt. Ook als je een boek nog een keer leest, beleef je nooit hetzelfde als tijdens de eerste keer. Je leest met andere ogen; vanuit andere kennis, ervaringen en met andere gevoelens. Ik heb zelf het idee dat boeken tijdens mijn jeugd, zo van mijn twaalfde tot mijn achttiende, meer indruk op mij maakten dan de laatste tien jaar. Waarschijnlijk omdat toen veel meer echt nieuw voor me was en de boeken veel sterker bijdroegen aan de bewustwording van mijn eigen identiteit, keuzes en principes.

Op mijn middelbare school moesten we voor het vak Nederlands een lijst maken met boeken die we het mooist vonden of die de meeste indruk hadden gemaakt. Van de 'top drie' moes-

ten we uitleggen waarom we die boeken bovenaan de lijst hadden gezet. Bovenaan mijn lijst stond: *Ik zag ze sterven* van Robert Mason. Ik heb die lijst weer eens uit de doos gehaald. Het aardige is dat ik nu kon lezen waarom dit boek zoveel indruk op mij maakte toen ik zestien jaar was.

Het boek van Robert Mason is het verhaal van een helikopterpiloot die als vrijwilliger in 1965 vertrok naar Vietnam. Hij was het leger drie dienstjaren verschuldigd omdat ze hem hadden opgeleid tot helikopterpiloot. In zijn voorwoord schrijft Mason dat hij niets wist van de situatie in Vietnam en zijn geschiedenis. Hij wist alleen dat hij wilde vliegen met helikopters. Toen ik het boek las, wist ik zelf ook nauwelijks iets van de achtergronden, het verloop en de gevolgen van het conflict in Vietnam. Pas een jaar later zou mijn geschiedenisdocent de oorlog in Vietnam behandelen. Het verhaal van Mason geeft ook nauwelijks inzicht in de achtergronden van de oorlog. En het vertelt ook alleen het verhaal van een Amerikaanse piloot.

Wat maakte zoveel indruk op me? Ik liet mijn docent weten dat het boek me iets liet zien van wat het voor mensen kan betekenen om deel uit te maken van een oorlog. Hoe mensen in situaties terecht kunnen komen die hun leven ingrijpend veranderen, zonder

dat ze zelf bij machte zijn om die situatie te veranderen. Tegelijkertijd liet het verhaal van Mason me ook zien dat, ondanks het feit dat oorlog vooral op een hoger niveau bepaald wordt, het ook individuen zijn die bepaalde keuzes maken en dat die keuzes ook het leven van andere personen (ook al is het er slechts één) ingrijpend kunnen beïnvloeden.

Wat doe je wanneer je ziet dat een collega-piloot weigert nog langer zijn werk te doen en je beseft dat het mogelijk is om op te stappen? Stap je zelf ook op? Wat doe je in een situatie waarin je opdracht hebt een vijandelijke schutter te doden terwijl je daarmee ook kinderen doodt?

Robert Mason

Tijdrekening bij de antieken

Anton van Hooff

2000, een ongedenkwaardig jaartal

Natuurlijk weten de lezers van Kleio het beter dan de domme massa. Hun maakt men niet wijs dat op 1 januari 2000 de nieuwe eeuw en het nieuwe millennium beginnen. Als historici hebben ze geleerd hoe de christelijke tijdrekening werkt. Ze moeten dan ook glimlachen als iemand van het jaar nul spreekt. Want dat bestaat toch niet! De geboorte van Christus is niet meer dan het punt nul, een limiet, zoals de wiskundigen dat noemen. Meteen begon het jaar 1 na Christus, dat direct volgde op het jaar 1 voor Christus.

11

De onuitroeibare verwarring ontstaat doordat we bij de leeftijd een ander systeem gebruiken dan bij het jaartellen. Een pasgeboren baby is nul jaar, maar we kunnen ook zeggen dat hij in zijn eerste levensjaar is. Jaartellen gaat volgens deze laatste methode. Zo 'waren' we op 1 januari 1999 1998 jaar. We hadden er namelijk 1998 jaar sinds de geboorte van Christus opzitten en begonnen aan het 1999ste jaar. Dat zal op 31 december 1999 aflopen. Dan beginnen we aan het 2000ste jaar. Pas op 1 januari 2001 zijn de twintigste eeuw en het tweede millennium voorbij.

Dr. A.J.L. van Hooff is verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en publiceert regelmatig, onder andere in NRC Handelsblad.

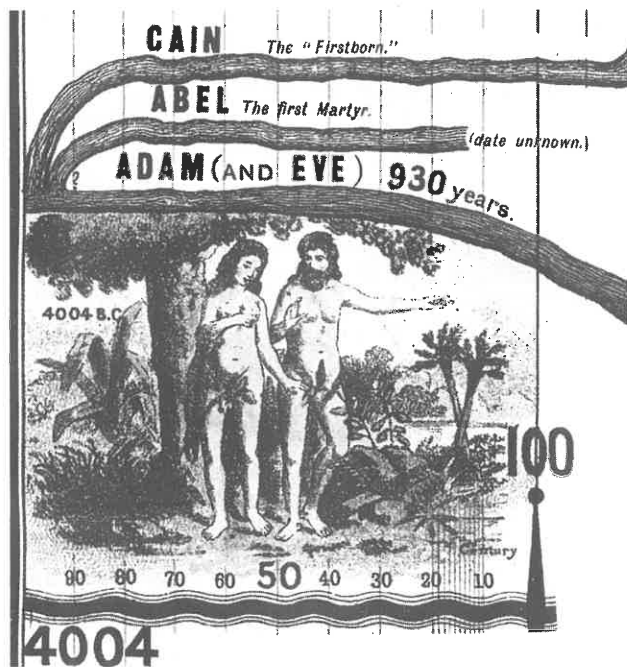
Een mensheid die het begin van het jaar 2000 viert, gedraagt zich even dwaas als de bejaarde die 99 wordt en een feest geeft omdat hij nu in zijn 100ste levensjaar is.

Het is dus een bedenkelijke concessie aan de menselijke onbeleerbaarheid dat een vaktijdschrift als *Kleio* één jaar voor dato aandacht besteedt aan de millenniumwisseling. Het is trouwens maar vreemd dat het geseculariseerde westen zoveel ophef maakt van de verspringing naar een rond getal op de christelijke tijdsteller. Nog merkwaardiger is dat de hele wereld door de histerie schijnt te zijn aangeraakt. Waarom zouden islamieten of joden opgewonden raken door het ronde getal op de christelijke kalender? Voor hen geldt als beginpunt van de tijdrekening respectievelijk Jahweh's schepping van de wereld op 6 oktober 3761 v.Chr. en Mohammeds vlucht naar Medina, 15 juni 622 n.Chr.

Jezus werd na Christus geboren

Mohammeds volgelingen hebben pas achteraf de Hidzra als begin van een nieuwe era gezien en Adam en Eva zijn niet op 11 oktober 3671 v.Chr., de dag van hun creatie, gaan tellen. Natuurlijk werd ook de geboorte in de stal van Bethlehem niet meteen als startpunt voor een nieuwe epoque genomen. De christelijke tijdrekening ontstond pas in de zesde eeuw in het kader van onverkwikkelijke controverses over de paasdatum.

Paus Johannes I vroeg Dionysius Exiguus om een tijdstabel te maken. De geleerde monnik nam de kalender van de kerk in Alexandrië als uitgangspunt, maar tot zijn misprijzen rekende deze vanaf het Augustaat van Diocletianus (284 n.Chr.). Deze beruchte vervolger kon toch niet het uitgangspunt zijn voor een christelijke kalender? Daarom

ANNO DOMINI.
JESUS OF NAZARETH, KING OF THE JEWS.
(JESUS NAZARENUS REX JUDÆORUM.)

THE
CHRISTIAN ERA
Commenced Jan. 1st, in
the middle of the 4th
year of the 194th Olympiad,
the 753rd year of the building of Rome,
in 4714 of the Julian period.
It is now held that
Christ was born from
4 to 6 B.C.

The Era A.D. was
invented by Dionysius Exiguus about 532
(527). It was ordered
to be used by Bishops
by the council of Chelsea in 816. It was not
generally used for several
centuries. Charles III. of Germany was
the first who added "in
the year of our Lord"
to his reign, in 879.

Uit: Edward Hull, 'Deacon's Synchronographical Chart of Universal History' (de heruitgave ICOB 1988 is bij De Slegte en de ICOBboekhandels te koop).
In 1650 berekende de Anglicaanse prelaat James Usher (1581-1656) dat de datum van de schepping van de wereld 4004 v. Chr. was, om precies te zijn op 26 oktober. Zijn berekening werd tot ver in de negentiende eeuw als gezaghebbend beschouwd, bijvoorbeeld in dit panorama van de wereldgeschiedenis uit 1890. Deacon verwerkte ook de inzichten van de negentiende-eeuwse Schriftkritiek: Jezus was niet geboren aan het begin van de christelijke jaartelling, maar daarvoor.

liet Dionysius op 247 na Diocletianus het jaar 532 'ab incarnatione Christi' volgen.

Achteraf is gebleken dat hij het jaar van Christus' vleeswording verkeerd heeft vastgesteld, hoewel het evangelie van Lukas 2:1-2 zo exact lijkt in de aanduiding van het geboortjaar:

"In die dagen kwam er een besluit af van Caesar Augustus dat er een volkstelling moest worden gehouden in heel zijn rijk. Deze eerste volkstelling vond plaats toen Quirinius landvoogd van Syria was."

Deze was in 6-7 n.Chr. proconsul van de provincie Syria. Toen is er inderdaad volkstelling gehouden, waaraan wordt gerefereerd in Handelingen 5:37, maar als het hier om dezelfde census gaat, zou Jezus 6/7 na Christus zijn geboren. Verdedigers van het bijbelwoord hebben zich vastgeklampt aan de merkwaardige precisering van de volkstelling als "de eerste". Fantasierijke filologen hebben zelfs de zinsnede verklaard als te betekenen "voordat Quirinius pro-

consul van Syria was". Zo vertaalt de katholieke Willibrordvertaling van 1961 "eer Quirinius landvoogd van Syrië was," maar de Griekse tekst laat volgens mij zo'n uitbuiging niet toe. In het origineel staat niet meer dan: "deze volkstelling, de eerste, vond plaats toen Quirinius proconsul van Syria was." Het Latijn van de Vulgaatvertaling, dat ook mensen met een summere kennis van de taal der Romeinen kunnen volgen, luidt dienovereenkomstig: "Haec descriptio prima facta est a praeside Syriae Cyrino."

Onverdroten hebben bijbelvorsers naar een andere oplossing gezocht: misschien was Quirinius al eens eerder proconsul van Syria geweest en had toen ook een volkstelling gehouden, vandaar de precisering als de eerste. Zo'n herhaald proconsulaat zou op zichzelf al merkwaardig zijn. Een ernstiger bezwaar is dat er in Quirinius' loopbaan noch in de geschiedenis van Syria plaats is voor zo'n eerste gouverneur-schap.

Naar Rome in 2001

Er is dus geen ontkomen aan de conclusie dat Jezus niet is geboren op het moment waarop de christelijke tijdrekening begint. We herdenken dus bij het aanbreken van het jaar 2000 ook niet de tweeduizendste geboortedag van Jezus. Maar zelfs de paus lijdt aan het misverstand. Zijne Heiligheid heeft namelijk 2000 uitgeroepen tot Heilig Jaar. Hij zet voor één jaar de heilige deuren van de grote basilieken open, die van de Sint Pieter, de Sint Jan van Lateranen en de Sint Paulus-buiten-de-Muren. De passerende pelgrim verdient een bijzondere aflat en de toeristenindustrie biljoenen lires. Daarom zetten de Italiaanse instanties alles op alles om ervoor te zorgen dat Rome er op 1 januari gaaf uitziet. Veel antieke monumenten zijn op het moment aan het oog onttrokken door de stellages, waarachter wordt schoongemaakt en gerepareerd. In mei waren we met onze studenten klassieken in de Eeuwige Stad en ondervonden veel last van de renova-

ties. Zo had ik het te doen met een studente die een haast surrealistisch referaat moest houden. Ter plaatse legde ze ons de triomfboog van Titus uit, terwijl we achter de lappen plastic slechts een enkele glimp van het monument gewaar werden.

Het lijkt wel of heel Rome in 'restauro' is. Als een ijdele vrouw maakt de stad zich op voor het jaar 2000. Nu lijkt het nog een chaos, maar het Italiaanse improvisatietalent zal er wel voor zorgen dat alles toch nog net op tijd klaar is of tenminste af oogt. Om Rome in het heilige jaar uit de steigers te zien, zullen de bezoekers onchristelijk hoge prijzen voor lief moeten nemen. Iemand die geen aflat nodig heeft, maar wel eens Rome zonder sluiers wil zien, betracht een jaartje geduld: hij gaat pas in 2001 naar Rome.

Goede vorsten, goede tijden

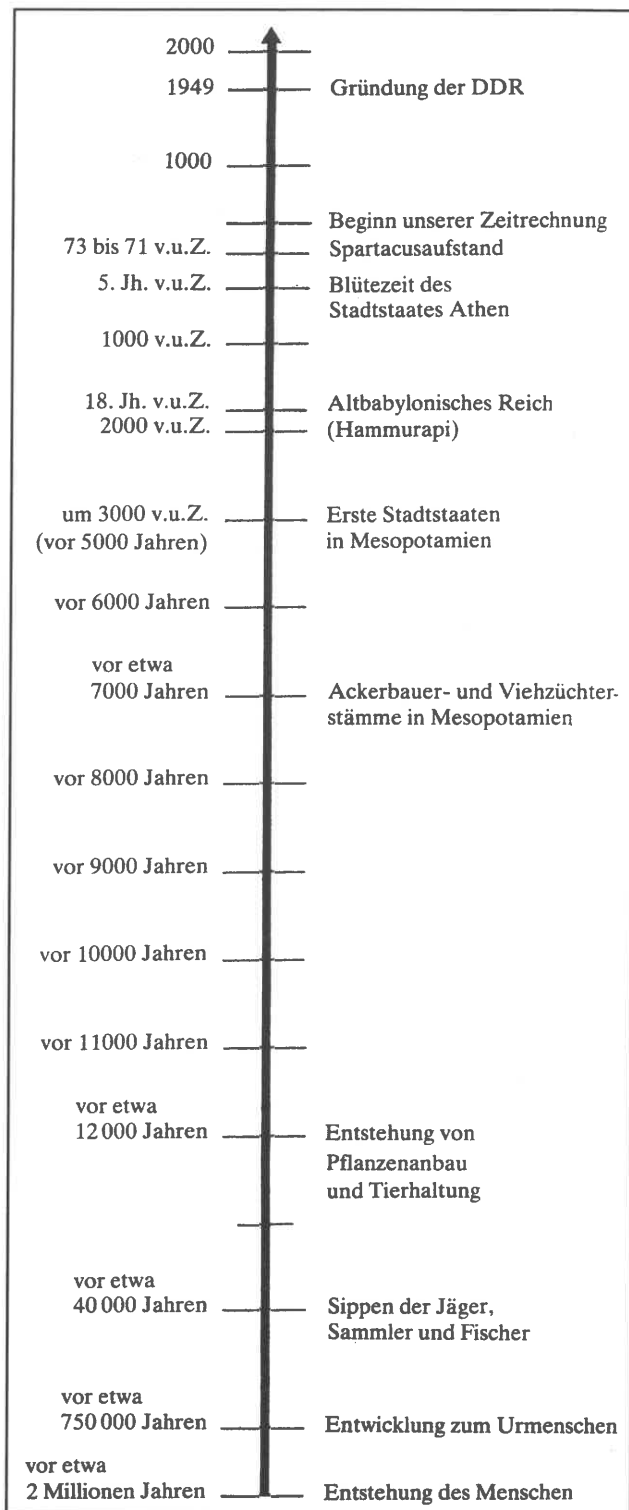
Toen Dionysius Exiguus begon te rekenen 'Vanaf de Vleswording des Heren' christianiseerde hij het heidense systeem dat telde 'Vanaf de Keizerswording van Diocletianus' (Anno Domini 284). Het invoeren van een era was de laatste stap in de organisatie van de tijd. Al van oudsher was er in Egypte en Mesopotamië gerekend in regeringsjaren van de vorst. Het leven van de heerser was immers nauw verbonden met het welzijn van zijn volk. Bij zijn dood lag de kosmos in scherven. In de chaos gedroegen de verweesde onderdanen zich *anomisch*, zoals antropologen dat noemen. Zij takelden zich in excessieve rouw toe. Zelfs deden zich bij het overlijden van de heerser gevallen van zelfdoding voor. Maar: le roi est mort, vive le roi! De gestorvene werd alras herboren in een nieuwe heilbringende vorst. Met de nieuwe orde die hij bracht, begon een nieuw tijdvak. Een moderne aflegger van deze verheerlijking van de vorst als heiland beleven wij op Koninginnedag, waarop we een volksfeest bouwen ter herinnering aan de – nota bene fictieve – geboorte van de vorstin.

De tijdrekening volgens jaren sinds Diocletianus werd niet rijkswijd gevolgd – Dionysius nam eenvoudig de lokale kalender van Alexandrië over. Romeinse keizers bleven lang terughoudend in het aannemen van de heilandstatus. Op rijksniveau werden de jaren geteld volgens de beide consuls die op 1 januari aantraden. Tot 537 werd deze

republikeinse traditie voortgezet. Pas toen voerde Justinianus het rekenen in regeringsjaren van de keizer in. Wel lieten de Romeinse dynasten zich al vroeg de verheerlijking door provinciebewoners aanleunen. Verschillende provincies telden de tijd vanaf het moment dat zij het geluk hadden door een Sulla of Augustus onder het Romeinse gezag te komen. De historische ervaring had hun geleerd dat het

het best was de wisseling van heersers blijmoedig te ondergaan. Het rekenen volgens de nieuwe dynastie was een daad van loyaliteit.

De eerste tijdrekening met een beginpunt werd ingevoerd door Antiochos I, zoon en opvolger van Seleukos I, die als een van de diadochen van Alexander de Grote Groot-Syrië bemachtigde. Zijn koningschap begon in 312/11 v.Chr.

Communistische leerboeken vermeden de aanduiding 'christelijk' voor de jaartelling. De tijdbalk in Geschichte V (Berlin, DDR 1985) spreekt discreet van 'Unsere Zeitrechnung'. De laatste belangrijke feiten uit de wereldgeschiedenis zijn de opstand van Spartacus en de stichting van de DDR.

Literatuur

Het beste boek over de antieke tijdsrekening is nog steeds: E.J. Bickerman, Chronology of the Ancient World, Thames and Hudson, Londen 1968.

Uit filiaal respect en om de continuïteit te onderstrepen telde zijn zoon gewoon door vanaf dat beginpunt. Zo ontstond de tijdrekening die door joden en Syriërs 'de jaren van het Griekse bewind' werd genoemd.

Chronografie van geleerden

Rekenden de Grieken dan niet in Olympiaden en telden de Romeinen niet 'Vanaf de stichting van de Stad' (*Ab urbe condita*)?

De Romeinen gebruikten het stichtingsjaar van de Urbs nooit als beginpunt van een tijdrekening, onder andere omdat er meningsverschil was over het jaartal. In zijn *Boeken vanaf de stichting van de stad* hanteert Livius het ontstaan van Rome alleen als punt van referentie. Zo zegt hij in 4, 7 dat de consulaire tribunen 310 jaar na de stichting van de stad optraden. Maar in Romeinse kalenders vinden we nooit AB URBE CONDITA. Pas in de negentiende eeuw zijn sommige klassiek-historici in jaren AUC gaan rekenen, soms uit weerszin tegen het christendom. Om dezelfde reden werd in de geschiedenisboeken van de voormalige DDR geteld in jaren 'v.u.Z.: vor unserer Zeitrechnung'. In het Engelse taalgebied zijn er enkele preciezen die spreken van 'CE' en 'BCE', 'Christian Era' en 'Before the Christian Era', waarmee zij de impliciete geloofsbelijdenis van het 'Anno Domini' vermijden. Bovendien is deze aanduiding feitelijk juist dan 'voor/na Christus', zoals we hiervoor hebben gezien.

De Griekse Olympiaden waren geen vorm van tijdrekening, maar een hulpmiddel van antieke historici. Om algemene geschiedenis te schrijven, moesten zij de lokale systemen van jaartelling gelijkschakelen. Iedere polis had namelijk haar eigen 'eponieme' jaar-aanduiding. Zo noemde men in Athene het jaar naar de eerste archont en in Argos naar de dienstdoende Hera-priesteres. Het panhelleense festival van de Olympische Spelen verschaftte een handvat, dat voor het eerst door de historicus Timaios (ca. 350-250 v.Chr.) of Eratosthenes, bibliothecaris van Alexandrië (ca. 284-202) werd

gebruikt. Deze Eratosthenes was de eerste die begon te rekenen in jaren binnen een Olympiade, een term die in de oudheid niet het sportfestival zelf aanduidde, maar de cyclus van vier jaar tussen twee opeenvolgende spelen. Zo is het eerste jaar van de christelijke tijdrekening het eerste jaar van de 195ste Olympiade (en 754 vanaf de stichting van de Urbs).

De paus zet de klok terug: spotprent op de titelpagina van 'De Papenspiegel. Vertoonende de Roomsche Kerk in hare ware gedaante' (Amsterdam 1873). Het uitroepen van 2000 tot heilig jaar borduurt voort op een achterhaalde visie. Als Jezus in 6 na Chr. geboren is, komt het jubeljaar te vroeg; als het correcte jaar 4 v. Chr. is, zet Zijne Heiligheid de klok terug.

De antieke chronografen stootten wel op problemen omdat de verschillende lokale jaren niet op hetzelfde moment begonnen. Voor ons is weer lastig dat de Olympische Spelen in de zomer vielen en dat toen dus de cyclus startte. Daardoor moeten onze geschiedenisboeken antieke jaartallen menigmaal in de vorm 312/11 v.Chr. geven.

Uitgangspunt voor het rekenen naar Olympiadische jaren waren lijsten van overwinnaars. De eerste lijst van zulke Olympioniken was al in de vijfde eeuw opgesteld door de sofist Hippias. De opsomming begon in 776 v.Chr. Zeker voor de eerste eeuwen is de lijst onbetrouwbaar, want poleis en families probeerden aan prestige te winnen door er hun eigen mensen in te smokkelen. Voor de waarde als tijdsinstrument doen die onvolkomenheden er echter niet toe. Het tellen naar jaren van Olympiaden werd onder geleerden het favoriete systeem.

Voor het christendom was al heel wat kennis voorhanden toen het zich begon te interesseren voor tijdberekening, bijvoorbeeld met het oog op het Laatste Oordeel. Eusebios (ca. 260 – ca. 340) en Hiëronymus (ca. 345 – 419) synchroniseerden joodse en christelijke data met de pagane in hun tabellen van de wereldgeschiedenis tot aan hun dagen. Ook de geboorte van Jezus gaven zij een plaats in het antieke tijdskader, maar daarmee ging het een en ander fout zoals we gezien hebben.

Al met al

Als jongen waren we opgetogen als de kilometerteller op onze fiets een rond getal bereikte. Vaak sjoemelden we wat aan het aanloopwiel om een fraai cijfer te krijgen. Het is even kinderlijk opgewonden te raken van het jaar 2000. Niet alleen is 2000 als ieder getal willekeurig, maar ook begint er geen nieuwe eeuw of een nieuw millennium. Niet eens wordt er een jubileum van Christus' geboorte herdacht. De mensheid maakt zich dus op een mooi cijfer op een fout afgestelde tijdsteller te vieren, terwijl in werkelijkheid 1 januari 2001 een uiterst ongedenkwaardige datum is.

Het favoriete boek van Marijke Meuwissen

MAUS is bijzonder. Het is een ontroerend en indrukwekkend boek over de holocaust, geschreven en getekend door Art Spiegelman. Het is een mooi uitgegeven stripboek, met zwart-wit tekeningen. Tekeningen van muizen en katten, varkens en honden. De joden zijn muizen ('*De joden vormen ongetwijfeld een ras, maar menselijk zijn ze niet*', staat als citaat van Adolf Hitler voor in het boek), de Duitsers zijn katten, de Polen varkens en de Amerikanen honden.

MAUS is de opgetekende getuigenis van de vader van Art Spiegelman, hij overleefde Auschwitz. Het is ook het verhaal van de moeizame relatie tussen de vader en de zoon, wiens leven bepaald is door het oorlogsverleden van zijn ouders.

**Art Spiegelman,
MAUS. Vertelling van een overlevende en MAUS. Vertelling van een overlevende, deel II, En hier begon mijn ellende pas
(Amsterdam 1987 en 1994).**

Art Spiegelman probeert achter de geschiedenis van zijn vader te komen; hij schrijft een boek over de holocaust. Tegelijk is ook het schrijven en tekenen van dat boek onderwerp, bijvoorbeeld de moeilijkheden om erachter te komen hoe een blikslagerij in Auschwitz er uitzag. In deel II lezen we over de psychische nood en ellende na het enorme succes van deel I. *MAUS* gaat dus niet alleen over de holocaust, maar ook over Spiegelman zelf, als tweede-generatieoorlogsslachtoffer. De beide verhaallijnen zijn knap met elkaar verweven en even boeiend als schrijnend.

Vladek Spiegelman woonde in Polen, vlak bij de Duitse grens. Hij trouwde met de rijke Anja Zylberberg en werd opgenomen in het welgestelde, joodse milieu van haar familie in Sosnowiec. Schoonvader schonk hem een fabriek en alles ging goed. Hij vocht als dienstplichtige in het Poolse leger, werd

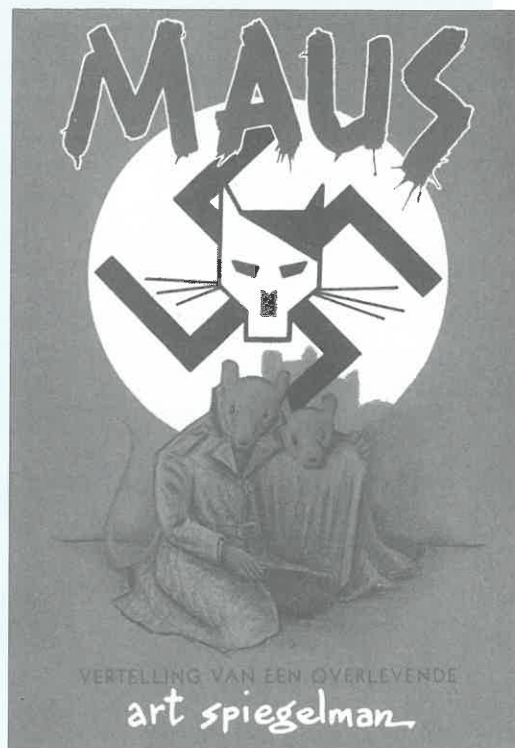
krijgsgevangene, kwam uiteindelijk terug bij zijn vrouw en kind. Het langzaam ingesloten worden door de nazi's, de steeds slechtere behandeling van de joden, de toenemende angst en de beknotting van de vrijheid, worden goed verbeeld en verwoord.

Lange tijd konden Vladek en Anna ontkomen aan de kampen, maar uiteindelijk worden ze verraden en naar Auschwitz-Birkenau gestuurd. Het verblijf daar is onderwerp van deel II en is indringend en afschuwelijk. Door slimme listen en handige trucs (die Vladek allemaal aan zijn zoon leert), door veel geluk en door de wetenschap dat de ander nog leeft, overleven Vladek en Anja de oorlog. Hun zoontje Richieu is dood; de vriendin die voor hem en andere kinderen zorgde, vergiftigde zichzelf en de kinderen toen zij zouden worden opgepakt. Ook de rest van de familie heeft de oorlog niet overleefd. Oude bezittingen zijn verloren gegaan, maar Vladek bouwt in Zweden en later in New York met handige handel nieuw kapitaal op.

'Mijn vader bevestigt het vooroordeel van de handige, sjacherende geldbeluste jood', verzucht Art Spiegelman.

De relatie tussen Vladek en zijn tweede, volwassen geworden zoon Art is erg moeizaam. Vader bewaart alles, maar vernietigde moeders dagboeken – hij wist nog wel te vertellen dat zij zo hoopte dat het later haar zoon zou interesseren. Vader raapt touw op van de straat en neemt servetjes mee uit restaurants, maar gooit de jas van zoon weg omdat die er te armoedig uitziet. Ze houden van elkaar en ergeren zich blauw aan elkaar. Door de afwisselingen met het 'heden' is het boek niet alleen maar zwaar, maar ook vol humor. De ruzies van Vladek met zijn tweede vrouw Mala (ook een overlevende) zijn soms erg grappig, evenals de schaamte van Art voor zijn vader. Bijvoorbeeld wanneer Vladek in zijn vakantiehuisje de hele dag het gasfornuis laat branden omdat gas 'inclusief' is en de lucifers niet.

Schuldgevoel is een belangrijk thema in het boek. Het schuldgevoel van de vader, die alles overleefde. Het schuldgevoel van de zoon, die zo'n 'makkelijk' leven heeft. Het schuldgevoel tegenover de moeder, die zelfmoord pleegde. Het schuldgevoel om de jaloezie op de niet gekende, dode broer, die

nooit driftbuiën had en als foto een ideaal kind stond te zijn.

Art Spiegelman had geen boodschap te vertellen, behalve het verhaal van zijn vader, vertelt hij in interviews. De holocaust was te afschuwelijk om zelfs maar te proberen er een moraal aan te verbinden. Toch is een in deel II weergegeven gesprek met zijn psychiater (na het verschijnen van *MAUS*) van belang in dit opzicht.

De psychiater vraagt of hij zijn vader bewondert omdat hij het overleefd heeft. Als Spiegelman bevestigend antwoordt, vraagt de psychiater of dat betekent dat het niet bewonderenswaardig is om niet te overleven. Hij vervolgt dat het niet de besten waren, die overleefden en ook niet de besten die stierven. 't Was allemaal toeval. '*De gestorven slachtoffers kunnen hun kant van het verhaal nooit vertellen, dus misschien kunnen we beter helemaal ophouden met verhalen*', zegt de psychiater. De schrijver-tekenaar antwoordt met een citaat van Samuel Beckett: '*Elk woord is een onnodige vlek op het niets*.' Na een plaatje stilte vervolgt hij: '*Toch zei hij het*'.

MAUS vertelt niet alle verhalen, niet het hele verhaal, het is 'een vertelling van een overlevende'. Het is goed dat Art Spiegelman die optekende.

+ Hoe omineus was het jaar 1000?

Het onheilspellend karakter van 'ons' millennium-einde wordt verhevigd door nieuwerwetse voorbeelden van grand peur: de verondersteld gevaarlijke groep onruststokers die in Israël het naderend Einde afwacht en niet te vergeten de millennium-bug, kort geleden door Engelse berichten tot schadelijke onzin verheven: het wordt hoog tijd dat we die mythe afserveren. Maar dat moeten we ook met die van 1000, die in het verleden herhaaldelijk is doorgeprikt, maar die desalniettemin de gemoederen blijft bezighouden: omdat het zo 'spannend' is, zo 'typisch middeleeuws', misschien zelfs wel 'leuk'.

Gingen zij belast en beladen het tweede millennium na de Vleeswording van Christus in, die voorouders van ons? Ach welnee, en wij weten het donders goed.

Rond het jaar 1000 kende men zijn eigen mythe niet. Zij werd pas in de zestiende eeuw gelanceerd op grond van een paar opmerkingen van Sigebert van Gemblours, die in het begin van de twaalfde eeuw in zijn *Chronographia* het een en ander had opgeschreven dat anderen deed denken dat er in dat jaar 1000 wat bijzonders aan de hand was geweest.

Zijn gegevens kwamen onder andere terecht in de *Spiegel Historiael* van Jacob van Maerlant (ca 1285), wiens versie ik hier verder volg.

Een hevige aardbeving deed Europa op zijn grondvesten schudden en op 14 december verscheen een komeet, een onheilspellend verschijnsel.

Omtrent het middaguur scheurde de hemel van rechtsaf open en uit de scheur kwam het verschijnsel dat leek op een bliksem met een staart en dat in grote helderheid ter aarde stortte.

Niet alleen de mensen buiten schrokken zich een hoedje, ook de mensen binnen werden in al hun zintuigen van streek gebracht. Na enige uren sloot de scheur zich weer. Daarna

zagen vele mensen duidelijk een slangen gedaante in de lucht staan met gele voeten en een groot hoofd.

Allicht, zo dacht men later, hadden velen toen geloofd dat de Laatste Dag was aangebroken. Sigebert noch Maerlant had die conclusie opgeschreven, maar anderen suggereerden dat. Overigens meldde ook tijdgenoot Rudolf Glaber een komeet die vanaf een maand september gedurende drie maanden telkens bij het begin van de nacht verscheen om bij het eerste hanengekraai uit te doven. In welk jaar dat verschijnsel zich voordeed laat hij in het midden; Rudolf plaatst het na het begin van 1000, maar vóór zijn verhaal over het derde jaar na het begin van het millennium, waarin men allerwege en dan vooral in Italië en Frankrijk begon met het vernieuwen van kerken, alsof de wereld zelf haar ouderdom van zich af schudde.

Wat was er zo ongeveer aan de hand rond het jaar 1000? Bestond dat jaartal eigenlijk wel voor iedereen en zo ja, had het dan ook voor een iegelijk dezelfde betekenis?

In beide gevallen: neen. Immers, tijdrekeningen zijn betrekkelijk willekeurige aangelegenheden en wat wij thans 1000 noemen, was voor velen, ook voor vele christenen, iets anders dan wij thans denken.

Zeker, er was al enige tijd – om precies te zijn sedert de Angelsaksische geleerde Beda omstreeks 730 daarover had geschreven – een tijdrekening die inderdaad het jaar 1000 omschreef op grond van een verondersteld moment van de geboorte van Christus, maar zelfs dat moment was fout: volgens die tijdrekening zelf is Christus in het jaar 4 vóór Christus geboren.

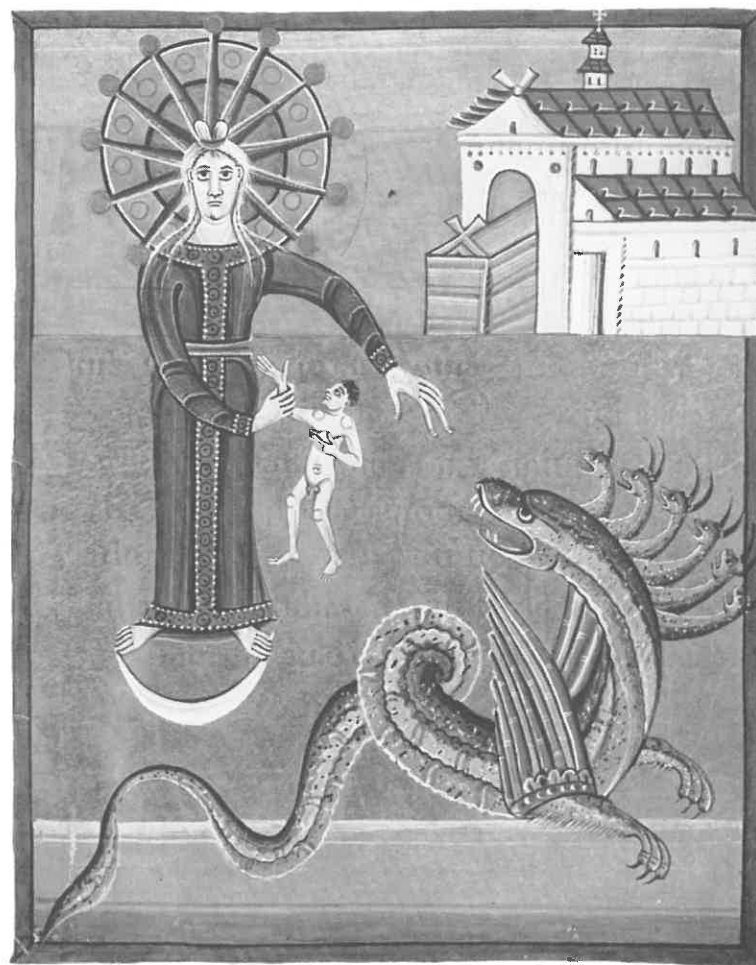
In Latijns-christelijke kerkelijke kringen had die telling ingang gevonden, maar dat wil niet zeggen dat zij *dus* gemeengoed was. Bovendien: tijdrekeningen of jaartellingen impliceren nog geen voorstellingen. Daarvoor moeten we weer elders te rade, namelijk in de Bijbel.

Bijbelse voorstellingen

Ook dan zijn het weer vertrouwde zaken: Christus' eigen voorspellingen over zijn terugkomst op aarde, zijn 'wederkeer', en wat daaraan vastzit – de door Christus zelf in meervoud aangegeven antichristussen met als consequentie het enkelvoudig begrip Antichrist – en de Openbaring van Johannes, de Apocalyps, met daarin dan het ominieuze Duizendjarig Rijk. Over de wederkomst weten we dag noch uur en hij komt als een dief in de nacht, maar dat kan wel elk moment het geval zijn, dus: weest gereed!!!

Komt dan het Duizendjarig Rijk, het vrede-rijk van Christus? Of is dat juist het Rijk van Antichrist, de grote bedrieger waarvan wordt gezegd dat hij de tempel van Jeruzalem zal herbouwen? We weten het niet; het kan van alles zijn. En van alle tijden: herhaaldelijk denkt men dat Antichrist in Babylon is geboren of dat hij al op weg is om zijn missie te gaan vervullen in Jeruzalem: 'Wee U, Chorazin, wee U, Betsaida', zo spreidde zich dan in navolging van Mattheüs 11:21 het vreesaanjagend gerucht. 'Wee degeen die op het einde niet was voorbereid...'

Dit soort voorzeggingen passen in de bijbelse traditie, zoals in het Oude Testament bij voorbeeld blijkt uit teksten van Jesaja, Ezechiël en Daniel. Die oude noties werden en worden gebruikt bij het nader omschrijven van wat op dat vlak in het Nieuwe Testa-

Miniatuur uit de Bamberger Apocalyps, die in 1000 aan keizer Otto III werd aangeboden: de vrouw in barensnood en de draak waaraan het jaartal 1260 is gekoppeld (Openbaring van Johannes 12:1-6).

In 1260 traden voor het eerst (voor zover bekend) flagellanten op, in Perugia en omgeving. De gese-laars trokken vooral rond Pasen in grote groepen door het land en geselden zichzelf 33,5 dagen achtereen als verwijzing naar het aantal levensjaren van Jezus op aarde.

ment wordt aangereikt. In de Latijns-christelijke traditie wordt dat gedachtegoed nog aangevuld met voorstellingen uit de Grieks-Romeinse, Hellenistische voorstellingswereld.

Deze mengelmoes gaat een dankbare voedingsbodem vormen voor telkens weer geactualiseerde voorstellingen en voorspellingen, gerelateerd aan de werkelijkheid zoals men die op dat moment ervoer en ervaart.

Tot op de dag van vandaag werkt dit mechanisme door, ook in de meest geavanceerde context: was het in 1996 niet een vliegende schotel die gelovigen zou komen halen om hen op een komeet te zetten?

Afschuwelijk zijn de collectieve (zelf?)moorden die nogal eens met dat soort acties gepaard gaan, om nog maar te zwijgen van sectarische neigingen alles te willen wegvagen dat de voortgang van het gewenste hindert.

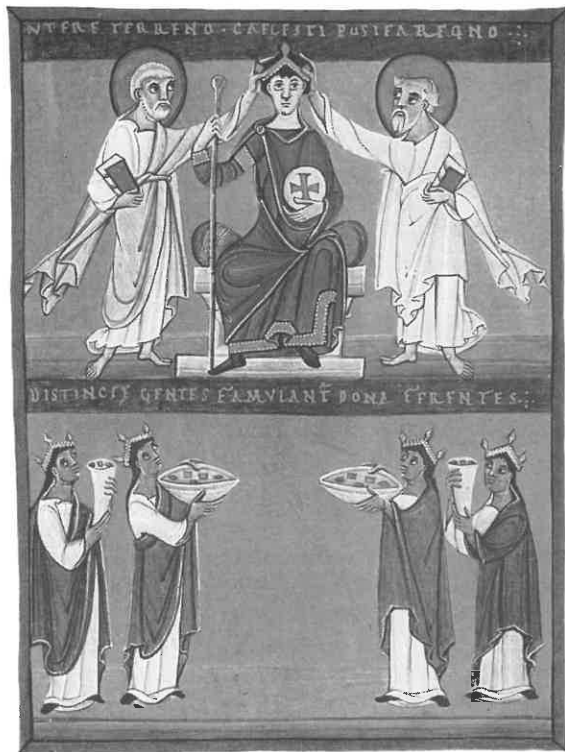
Bijzondere jaren

Onheilszwangere jaren zijn niet alleen de overgangsjaren van millennia, ook eeuwigetijden vervulden die functie. Hoe aantrekkelijk echter die 'ronde' jaren ook mogen zijn, attractiever werken specifieke bijzonderheden die aan een tijdstip kunnen worden gekoppeld. Astronomische, of veeleer: astrologische, gesteldheden krijgen dan hun aardse meerwaarde,

zeker als zij samenvallen met andere karakteristieke gegevens.

Dat geldt bij voorbeeld voor bijzondere paasdata, allereerst de eerst-mogelijke (22 maart; tot 2100: twaalf mogelijkheden, de laatste was 1818) of de laatste mogelijke (25 april; tot 2100 eveneens 12 mogelijkheden, de laatste in het verleden was in 1943, in de toekomst alleen nog in 2038). Een andere invalshoek wordt geboden als 25 maart – het tijdstip van de aankondiging van Christus' geboorte – op een Goede Vrijdag of op Paaszondag valt: voor ons wat het eerste betreft alleen nog te verwachten in 2005 en wat het tweede betreft nog in 2035 en 2046 (als we dat althans nog mogen beleven).

Die gegevens impliceerden suggesties voor bijzondere lotsbestemmingen voor die jaren, wat met name voor 1666 (Paaszondag op 25 april) heel duidelijk het geval is geweest; bovendien zit in dat jaartal ook nog het getal 666, het getal van het uit de aarde opkomende beest uit de Openbaring van Johannes (13:11-18). Uit die context komt ook het getal 1260 uit het verhaal over de zwangere vrouw (Maria???) en de draak (Openbaring 12:1-6). Uit de geschiedenis weten we maar al te goed hoezeer dat jaartal 1260 inderdaad gefungeerd heeft als tijdstip van eindtijdverwachtingen.

De kroning van Otto III.

1033: Rudolf Glaber en de dood van Christus

Naast het idee van de incarnatie des Heren in de jaartelling en dus ook in het millennium, is diens dood in zijn menselijke gestalte de aandacht waard, maar in welk jaar is dat te plaatsen? Meestal kiest men voor 33, waar 29 meer waarheidsgetrouw zou zijn; immers: 33 was de leeftijd, te rekenen vanaf zijn geboorte in 4 vóór Christus. In samenhang van associaties met de idee van het Duizendjarig Rijk is het jaar 1033 dan op voorhand een jaar van bijzondere allure.

Hierover, en niet over het jaar 1000, schrijft wél een contemporain getuige, Rudolf Glaber, wiens *Historiae* in dit verband vrijwel altijd wordt geciteerd: *"In het duizendste jaar na het lijden van de Heer ... namen de regens uit de wolken af, waarmee zij zwichtten voor de goddelijke goedheid en barmhartigheid. De hemel begon te lachen en op te klaren en overal kwam de wind uit een gunstige hoek waaien. Door zijn helderheid en kalmte toonde de hemel de edelmoe-digheid van de Schepper. Het hele aardoppervlak werd bedekt met vriendelijk groen en een overvloed aan vruchten die de honger volledig verjoeg."*

Toen werden volgens die schrijver ook allerwege de Godsvrede (*pax Dei*) en het Godsverdrag (*treuga Dei*) afgekondigd. Het eerste betekende de voortdurende bescherming van bepaalde categorieën mensen zoals pelgrims, geeste-

lijken, vrouwen en kooplieden, maar ook dieren en goederen. Het tweede beperkte het daadwerkelijk uitvechten van veten tot een paar dagen per week, waardoor de alom heersende onveiligheid werd tegengegaan. Op de vergaderingen waar dat soort overeenkomsten werden gesloten gebeurden talloze wonderen: *"Opdat niemand zou geloven dat het om waanvoorstellingen ging, gebeurde het menigmaal dat op het moment dat kromme armen of benen weer even recht werden als zij oorspronkelijk waren, men de huid zag scheuren, het vlees zich openen en er veel bloed vloeide: dit gebeurde om potentiële twijfelgevallen geloofwaardig te maken. Het enthousiasme was zo groot dat de aanwezigen de handen naar God ophieven en eenstemmig riepen: 'Vrede! Vrede! Vrede!' ... In datzelfde jaar was er zo'n overvloed aan tarwe, wijn en andere dingen die de aarde voortbrengt, dat men niet had kunnen verwachten in vijf opeenvolgende jaren dezelfde hoeveelheid te oogsten ... Het was zoals in de oude tijd van Mozes' grote jubeljaar", een toespeling op het joodse jubeljaar zoals dat in het Oudtestamentische boek Leviticus staat omschreven.*

Dan is alles pais en vree, maar meteen in het volgende hoofdstuk blijkt het menselijk geslacht niet rijp voor zo'n hoopvolle situatie: tot in Rome toe bleef men geneigd tot het kwade *"zoals een hond tot zijn braaksel of zoals een varken zich in de modder wentelt"*.

Zo blijft het gaan tussen hoop: een omvangrijke pelgrimage naar Jeruzalem, en vrees: sommigen oordeelden in het licht van die velen op weg naar Jeruzalem, zij het met veel slagen om de arm, *"dat dat niet anders betekende dan de komst van die verdorven Antichrist, op wiens plotseling verschijnen men volgens goddelijk getuigenis bij het naderen van het einde van deze wereld moest rekenen. Al deze mensen [die immers oostwaarts naar Jeruzalem trokken] effenden de weg vanuit het oosten waarvandaan hij zal komen omdat alle volkeren hem dan onverwijd tegemoet zullen gaan. En zo zou de goddelijke profetie waarlijk in vervulling gaan, volgens welke zelfs de uitverkorenen – zo dat al mogelijk is – in verzoeking zouden geraaken. Hierover verder niet; overigens geven wij graag toe dat de gelovigen op grond van hun vrome toewijding het loon of de prijs van de rechtvaardige rechter zullen oogsten."*

Dus eerder 1033, en wat ons zelf betreft: 2033, dan 1000 en 2000, of was er toen in 1000 toch iets bijzonders?

Otto III en het jaar 1000: het graf van Karel de Grote

De latere verbeelding vond een rijke bron in het optreden van de Duitse keizer Otto III en 'diens' paus Silvester II, eerder bekend als Gerbert d'Aurillac, wellicht de geleerdste man van zijn tijd, een magiër gelijk. Nooit sinds Constantijn de Grote en Silvester I stonden Kerk en Staat elkaar nader, zo construeerde men achteraf, maar helemaal niet zo onterecht, want Gerbert had natuurlijk niet zonder meer die pausnaam Silvester gekozen en Otto ... Otto zag zichzelf als *servus Jesu Christi*, als 'dienaar van Jezus Christus', waarmee hij zich voegde in de apostolische traditie van het kersteningsproces; later zou hij zich *servus apostolorum* noemen, 'dienaar der apostelen': de wereld ten dienste van het Godsrijk.

Wat deed deze jonge man, nog geen twintig jaar oud, in dat jaar 1000? In de kroniek van Thietmar van Merseburg (975-1018) lezen we dat hij van alles deed dat een zekere lading krijgt als men althans een bepaalde nadruk wil leggen, maar dat – hoezeer ook geïnspireerd vanuit het verleden – niet op een Einde der Tijden, maar juist op de toekomst was gericht. Otto reisde *'als een apostel'* – voortdurend met groot eerbewijs bejegend – van Rome naar Polen, naar Gniezno (Gnesen). De toenmalige Poolse vorst begeleidde hem op het laatste deel van die tocht op een wijze die door Thietmar *incredibile ac ineffabile* werd genoemd: onvoorstelbaar en niet in woorden te vangen. In Gniezno betuigde Otto eer aan Sint Adelbert, die kort tevoren als apostel der Polen de marteldood had ondergaan, en stichtte daar wat later de Poolse kerk zou worden, *"waartoe hij hopelijk bevoegd was omdat hem de instemming ontbrak van de bisschop waaraan dat land [kerkrechtelijk tot dan toe] onderhorig was"* ('Polen' was destijds missiegebied van het aartsbisdom Maagdenburg). Via Maagdenburg reisde Otto vervolgens naar Aken waar hij wederom opzienbarend handelde, wat echter evenmin tot eindtijdstemmingen aanleiding behoeft te geven: *"Met de bedoeling grotendeels in onbruik geraakte Romeinse gewoonten in ere te herstellen, deed hij veel waarop verdeeld werd*

gereageerd. Zo placht hij helemaal alleen gezeten aan een op een podium geplaatste halve-cirkelvormige tafel te eten. Omdat hij twijfelde over de plaats waar de stoffelijke resten van [keizer] Karel [de Grote] begraven lagen, liet hij op de vermoedelijke plaats heimelijk de stenen vloer openbreken en daar graven tot men ze op de koninklijke troon aantrof. Nadat het gouden kruis dat hem om de hals hing en kleding die nog niet was verteerd waren weggenomen, legde men het overige met grote eerbied terug", aldus Thietmar van Merseburg. Bij Adémar de Chabannes valt te lezen dat Karel perfect geconserveerd op een bisschopstroon zat met een gouden kroon op het hoofd. "Eén van de plaatselijke kanunniken ..., een reusachtige man, pakte de kroon van Karels hoofd en zette hem als om hem te meten op zijn eigen hoofd; men zag dat zijn schedel kleiner was: de kroon was zo groot dat hij om zijn hele hoofd paste. Vervolgens mat de kanunnik zijn been aan dat van de vorst en constateerde dat hij zelf kleiner was, en meteen brak door goddelijke macht zijn been. De kanunnik leefde nog veertig jaar, maar bleef wel voor altijd invalide."

Een ooggetuige geeft nog wat andere details over het bezoek van Otto III aan het graf van Karel de Grote:

"Wij traden binnen en gingen naar Karel toe. Hij lag niet zoals dat bij lichamen van andere ter aarde bestelden de gewoonte is, maar hij zat gewoonweg op een leunstoel, alsof hij leefde, gekroond met een gouden kroon, een scepter houdend in zijn in handschoenen gestoken handen; vingernagels hadden zich door de handschoenen geboord en staken naar buiten. Boven hem was een uiterst zorgvuldig afgewerkt gewelf van kalk en marmer. Om naar hem toe te kunnen komen, hebben wij onverwijdeld een gat daarin gemaakt. Toen wij bij hem waren aangekomen, roken wij een zeer sterke geur. Wij knielden natuurlijk en vereerden hem. Keizer Otto bekleedde hem terstond met witte gewaden, werkte de nagels bij en bracht in orde wat in ongerede was geraakt. Overigens had Karel nog geen van zijn ledematen door verrotting verloren, alleen de punt van zijn neus was een beetje beschadigd, wat Otto met goud in orde maakte, waarna hij hem een tand uit de mond trok. Nadat de toegang weer was opgebouwd, verwijderde Otto zich."

Over de intrinsieke betekenis van deze gebeurtenis lopen de meningen uiteen, maar het lijkt waarschijnlijk dat de sa-

craliteit centraal stond omdat Otto voornemens was zijn grote voorganger heilig te laten verklaren, wat door zijn voortijdige dood in 1002 is verhinderd. Het Latijnse woord *renovare* – herstellen – dat Thietmar in dit verband gebruikt duikt ook elders herhaaldelijk op in verband met Otto en Gerbert. Het wijst op het besef een bijzondere taak te hebben: het herstel van kerk en wereld in de door God gewenste toestand waarvan idee en werkelijkheid in het verleden gestalte zouden hebben gehad, "om in het doorgangshuis, dat

Bij de nadering van 2000 zijn heel wat boeken verschenen of opnieuw uitgegeven met het jaar 1000 en daaromtrent als onderwerp. Een heel beperkte selectie heb ik in deze literaturopgave opgenomen. Allereerst wil ik even stilstaan bij een publicatie uit 1885, waarin alle opwinding rond 1000 al naar het rijk der fabelen werd verwezen: Jules Roy, *L'an mille. Formation de la légende de l'an mille - État de la France de l'an 950 à l'an 1050* (Hachette, Paris 1885).

De auteur droeg zijn boek op aan zijn vereerde leermeester Jules Quicherat (aan wie wij de eerste wetenschappelijk verantwoorde uitgave van bronnen over Jeanne d'Arc te danken hebben), omdat deze een fervent aanhanger was van de 'het jaar 1000-these'. Roy laat zien hoe die stelling tot stand was gekomen, rekent ermee af en levert een passant een fraai exposé over eindtijdvoorstellingen en de toestand omstreeks 1000 in wat wij thans Frankrijk noemen.

Gerd Althoff, *Otto III*. (Darmstadt 1996) 136-152: Reizen naar Gnesen en Aken; 149-151: graf en interpretatie.

Menno ter Braak, *Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im frühen Mittelalter*, in: *Verzameld Werk I* (Amsterdam 1980²) 401-609; 473: Latijnse tekst citaat over het leven als doorgangshuis.

Menno ter Braak, 'Een keizer van de Staat Gods', in: *Verzameld Werk I* (Amsterdam 1980²) 613-626; 616: citaat over het leven als doorgangshuis. Georges Duby, *Het jaar duizend*, uit het Frans vertaald door Irene Groothedde (Amsterdam 1993), 36-37: aanhaling uit Adémar de Chabannes; 188, 191-192: aanhalingen uit Glaber.

Ton van Doorn, *Apocalyps toen! Een geschiedenis van het jaar 1000* (Zutphen 1997).

Pieter Eligh, *Leven in de eindtijd. Ondergangsstemmingen in de Middeleeuwen* (Hilversum 1996) 55-64: 'Het jaar duizend'.

Robert Lacey, en Danny Danziger, *The year 1000. What life was like at the turn of the First Millennium. An Englishman's world* (London 1999).

James Reston jr., *The last apocalypse. Europe at the year 1000 A.D.* (New York etc. 1998).

Rodolfo il Glabro, *Cronache dell'anno mille (Storie)*, a cura di Guglielmo Cavallo e Giovanni Orlandi (Milano 1989) 126-129: III.9: komeet; 132-133: *Historiae* III.13: vernieuwing kerken; 220-231: *Historiae* IV.14-18: overvloed, Godsvrede enzovoort, zondigheid, Jeruzalem; 234-235: *Historiae* IV.21: Antichrist.

De vijf historieboeken van Glaber zijn ook volledig verschenen in het Engels onder de titel Rodulfus Glaber Opera, ed. and transl. by John France (Oxford 1989, serie Oxford medieval texts, ISBN 0198222416).

Percy Ernst Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit* (Darmstadt 1962 [=1929 I]) 87-187; 145: 'Als ein Apostel'.

Thietmar von Merseburg, *Chronik*, neu übertragen und erläutert von Werner Trillmilch (Darmstadt 1974) 162.25-165.2: *Chronicon* IV.47: Otto III in Aken; Graf van Karel de Grote.

M. de Vries en E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten (4 dln.; Utrecht 1982 [=Leiden 1861-1879]) III, 288-289: IV.ii.33, vs. 5-28: aardbeving, komeet en slang in het jaar 1000 (vergelijk Sigebert van Gemblours).

deze wereld is, met ere te kunnen leven en uit de kerker van dit leven met meer ere te kunnen ontsnappen".

Elke periode gaat aan het Einde vooraf

Beladen, zeker, maar eindtijd in het jaar 1000? Neen. Echter, er waren wel degelijk tekenen dat het einde naderde, althans, voor wie wilde zien, zoals dat in christelijk perspectief altijd het geval is geweest: elke tijd is voorspel tot het Einde, ook de onze.

Het favoriete boek van

Tineke Bogaerts

Ik heb *Arthur, koning voor eens en altijd* al heel lang. Ik had het boek gekocht om mee te nemen op vakantie. Het jaar ervoor was ik zo stom geweest om vier weken weg te gaan met Tolkiens' *In de ban van de ring* deel 1, dat ik na een paar dagen al uitgelezen had. Ik heb toen drieëneenhalve week zitten tandhakken naar deel 2 en 3. Dat zou me nu niet meer gebeuren. Deze pocket was niet alleen dubbeldik, maar ook volledig.

Arthur, koning voor eens en altijd bleek een verbazingwekkend boek te zijn. Een verzameling sagen en legenden waarvan ik de inhoud deels wel kende, maar waarvan de uitwerking absoluut niet te vergelijken was met andere mythen en sagen. Ik was helemaal verkocht.

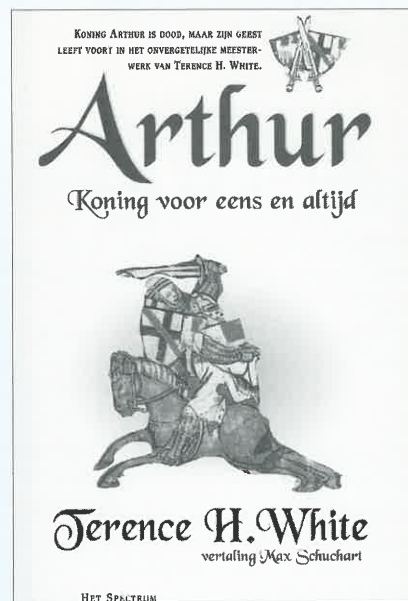
Terence H. White, Arthur, koning voor eens en altijd (Het Spectrum, Prismapocket 1261, Utrecht 1967, gebonden uitgave Utrecht 1998) Vertaling van The Once and Future King door Max Schuchart.

Het boek gaat over leven en werk van de legendarische koning Arthur. Het is gebaseerd op Keltische volksverhalen, die in de vijftiende eeuw onder de titel *Le mort d'Arthur* te boek gesteld werden door de Engelse edelman Thomas Malory. White heeft het verhaal aangekleed, de personen ingevuld, andere sagen eraan vast geschreven en al met al een wereld geschapen vol mensen, goede en slechte, domme en wijze, optimisten en bangerikken.

Arthur groeit op aan het hof van Sir Ector, samen met diens zoon Kay, als iemand van een onduidelijke edele geboorte. De tovenaars Merlijn leert hem het leven van de dieren kennen. Als de koning overlijdt zonder erfgenaam of bloedverwant, kan alleen degene opvolgen die een zwaard uit een steen trekt op een kerkhof in Londen – dat is echt de stijl van White, zo ingaan op de finesses –. Per ongeluk, hij is op zoek naar een zwaard voor Sir Kay, waarvan hij schildknaap is geworden, trekt Arthur het eruit. Hij wordt de nieuwe koning. In het volgende boek wordt zijn afkomst duidelijk. Daarna begint de jonge koning met het zorgen voor rust en orde in zijn wereld: hij organiseert zijn Ronde Tafel. Hij trouwt met Guinevere, Lancelot komt aan het hof, Arthur probeert verstandig om te gaan met de liefde tussen zijn vrouw en zijn vriend en wordt uiteindelijk toch gedwongen om oorlog te gaan voeren en verliest deze.

White schrijft heel beeldend. Hij geeft zijn personen vlees en bloed, vertelt op zo'n manier over een landschap dat je het voor je ziet en hij gaat uitgebreid in op wat mensen denken. Een vertaler kan zo'n boek maken en breken. Max Schuchart heeft het boek, door zijn bijzonder goede vertaling, voor Nederlanders zeker meerwaarde gegeven. In 1998 verscheen bij Het Spectrum een nieuwe gebonden uitgave, op basis van dezelfde vertaling gelukkig. Mijn pocketboek staat zo langzamerhand wel op instorten.

Waarom is dit het boek dat ik zeker ook na 2000 niet zou willen missen? Het legendarische Engeland van White is heel uitgebreid geschetst, het verhaal heeft veel zijlijnen en er komen allerlei personen in voor, die tijdelijk een hoofdrol vervullen. White beschrijft ze fantastisch goed. Ook uit de taal haalt hij wat erin kan zitten. White besteedt zorg aan iedere zin. Ze zitten vol met allerlei erudiete, verstandige of grappige opmerkingen.

En al gaat het hier natuurlijk om een verleden dat er nooit geweest is, het boek stimuleert tot dieper graven. In hoeverre zijn die gebruikte sagen historisch? Wat is er bekend in de literatuurgeschiedenis? Waarom een dergelijke inhoud? Hoe leefden de mensen in Zuid-Engeland in die vroege Middeleeuwen dan wel? En daarmee baant het een pad naar de 'echte' geschiedenis.

Het favoriete boek van Jan van Oudheusden

Wanneer is mijn tic voor Arthur-sagen ontstaan? Ik denk toen ik begin jaren zeventig *Arthur, koning voor eens en altijd* van T.H. White las. Het idee van een idealistische koning die samen met zijn tafelridders vanuit een heilige roeping recht en orde probeert te scheppen, en in barre tijden iets van beschaving en menselijkheid tracht hoog te houden, sprak mij zeer aan. Later, op vakanties in Engeland, aanschouwde ik onder meer de dertiende-eeuwse ronde tafel in de Great Hall te Winchester, de Tor en de abdijruïne van Glastonbury en natuurlijk Tintagel, het magische kasteel waar Arthur verwekt zou zijn.

Bernard Cornwell,
De kronieken van de
krijgsheren. Eerste
boek: De Winter-
koning; tweede boek:
De Vijand van God;
derde boek:
Excalibur (Meulen-
*hoff *M, Amsterdam*
1997-1998) vertaling
Irene Tjemmes-
Lodewijk.

Op het kronkelige kustpad naar deze met mythen omgeven ruïne vertelde mijn vrouw de verhalen van Merlijn en van het zwaard in de steen aan mijn ademloos luisterende zoontjes. Steeds intrigeerde mij de vraag: heeft er echt een koning Arthur bestaan? Ik begon boeken te verzamelen; inmiddels heb ik al een aardig rijtje.

Ik hoefde dan ook niet lang na te denken toen vorig jaar de trilogie van Bernard Cornwell uitkwam. Ik heb de delen gretig verorberd. De Amerikaanse auteur geeft een machtige en overtuigende hervertelling van de overbekende sagen en legenden, vol spanning en dramatiek. Het onderscheid met andere versies is, dat Cornwell de geschiedenis van Arthur en zijn ridders vertelt zoals die zich in het echt afgespeeld zou kunnen hebben. De historische achtergrond is zo accuraat mogelijk gereconstrueerd en aangevuld met Cornwells verbeeldingskracht. De zoetige Camelot-romantiek (die een film als

First Knight naar mijn smaak ernstig ontserie) blijft achterwege.

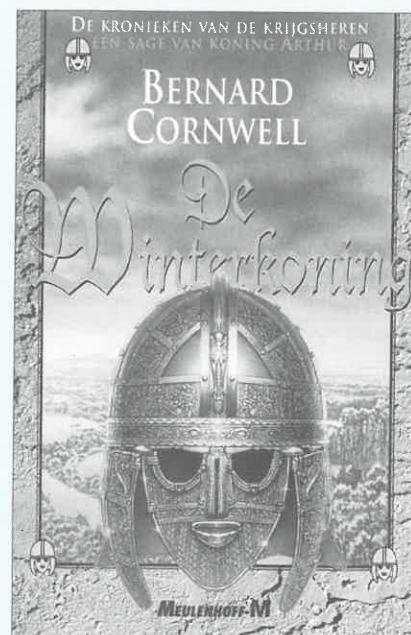
De auteur gaat ervan uit dat er eind vijfde, begin zesde eeuw inderdaad een Britse held Arthur (of Artorius) heeft bestaan, die een generatie lang de binnenvallende Saksen heeft weerstaan. Engeland is dan ten prooi aan chaos. De Romeinen trekken weg. De geromaniseerde Britten worden geteisterd door plundertochten van Ieren en vooral door doelbewuste veroveringen door de Saksen, woeste mannen die van over de Noordzee zijn gekomen. Het oostelijke deel van het eiland is al in hun bezit. Ze steken huizen en oogsten in brand. Hun koningen, Aella en Cerdic, zijn vreeswekkende, uitdagende monsters. De Keltische koningen aan de westkant moeten hoognodig verenigd worden. Arthur ziet dit als zijn roeping.

Met grote moeite slaagt hij erin een coalitie te smeden. Dan vindt de beslissende veldslag plaats bij Mount Badon ...

Elementen van magie zijn in deze romans ondergeschikt gemaakt aan het hoofdverhaal, of worden als boerenbedrog ontmaskerd, dan wel als extatische, alternatieve geneeskunst gepresenteerd. Maar het blijft onzeker of de mens zijn lot wel in eigen handen heeft. De druïdes voelen aan dat de voorkeur van de goden eerder naar chaos uitgaat. Zij houden hun rituele sessies en zoeken naar de Dertien verborgen Schatten van Brittannië. In hun ogen is Arthurs streven naar recht en orde dan ook nutteloos en futiel.

De auteur heeft zijn best gedaan geen enkel anachronisme toe te laten, maar is daar naar eigen zeggen niet consequent in geweest. Dan had hij sleutelfiguren als Lancelot, Merlijn en Morgan niet kunnen opvoeren, en zou hij te weinig 'verhaal' hebben overgehouden. Dus wel enkele concessies. Maar géén metalen harnassen, geen ronde tafel, geen kastelen van steen met torens en kantelen, maar simpele houten hutten en aardse wallen.

Terwille van de authentieke sfeer heeft Cornwell de haast onuitsprekbare Welsche namen gebruikt uit vijfde- en zesde-eeuwse annalen. Alleen voor Excalibur (voor Caledfwlch) en Guinevere (voor Gwenhwyfar) heeft hij een uitzondering gemaakt. Arthur is voor-

vader van de Welshmen, en het leek de auteur belangrijk de Welse achtergrond te benadrukken.

Ook op veel andere punten neemt Cornwell de vrijheid zijn eigen nuances en retouches aan te brengen. Arthur weigert het koningschap, blijft heel zijn leven niet meer (maar ook niet minder) dan een dapper krijgshere en diplomaat, beschermer van het koninkrijk Dumnonia. De wettige koning is de nietswaardige Mordred, hier niet de zoon, maar een verwant van Arthur. Lancelot is bij Cornwell een verachtelijk, laf en verraderlijk creatuur. Arthur heeft bijzonder weinig op met de nieuwe godsdienst van het christendom; hij blijft de goden van zijn Keltische voorouders trouw. Door de schurkachtige christelijke bisschop Samsun wordt Arthur zelfs 'de vijand van God' genoemd. Dit is wel een erg grote tegenstelling met de gekerstende versies van de verhalen, waarin de obsessie van de christelijke ridders voor de Heilige Graal de voornaamste drijfveer lijkt.

De verteller en hoofdpersoon in deze *Kronieken van de krijgsheren* is Derfel Cadarn, speerdrager en trouwe metgezel van Arthur. Op zijn oude dag zet Derfel zijn herinneringen op schrift ten behoeve van zijn beschermvrouwe, koningin Igraine. Hij is de sympathieke ik-figuur, die zijn held door dik en dun volgt, wiens privéleven een roman in de roman vormt, en die op het laatst alles in rook ziet opgaan.

De maakbare samenleving in het geding

De feestvierders staan in het donker, het champagneglas geheven in de hand.

De televisie is uitgevallen, de klok staat stil. Even is alleen het vuurwerk buiten hoorbaar. "Naar buiten!", roept iemand. Hij rent naar de hal en drukt op de liftknop, maar de lift staat onderin de schacht en reageert niet. Via de trap loopt hij naar beneden. De straatverlichting is gedoofd.

Het is zaterdagochtend, 1 januari van het jaar 2000 en de wereld is tot stilstand gekomen. Behalve de elektriciteit zijn ook de verwarming, het stromend water en de gasvoorziening uitgevallen. Er rijden geen treinen, sommige auto's staan stil, vliegverkeer is uitgesloten. Geldautomaten werken niet, een eerste gelegenheidsdief graait in de etalage van een juwelier. Het alarm gaat niet af.

Is dit een realistisch scenario? Alle beschreven calamiteiten zijn door automatiseringsdeskundigen genoemd als mogelijke consequenties van een fout in computersystemen. Een millenniumbom die bij de eeuwwisseling zal ontploffen omdat computers en chips in

apparaten jaartallen vaak aanduiden met twee cijfers en daarom de overgang van 1999 naar 2000 zien als een overgang van 1999 (99) naar 1900 (00).¹

Eigen schuld

Het imago van de maakbare (informatie-)maatschappij krijgt bij het naderen van de drempel naar het nieuwe millennium een flinke deuk doordat we plotseling sterk afhankelijk blijken te zijn van een gebrekkige techniek. Eigenlijk krijgt de techniek daarbij ten onrechte de schuld, want het zijn de managers die de verkeerde beslissingen namen. Het millenniumprobleem wordt daarom ook wel een managementprobleem genoemd. Veel managers hebben met onbegrip gereageerd op het probleem. Deze houding wordt vaak ingegeven door technofobie en de angst voor onbeheersbare en peperdure automatiseringsprojecten. Dit vormt niet alleen de basis van het probleem, maar houdt ook de oplossing voor het millenniumprobleem tegen.

In de jaren zestig en zeventig was het gebruikelijk een jaartal te programmeren in twee posities, omdat geheugenruimte in de computer schaars en dus duur was. Niemand dacht toen dat deze systemen lang gebruikt zouden gaan worden. Het tegendeel bleek het geval. Veel bedrijven draaien uit een verkeerd soort zuinigheid nog programma's uit de begintijd van de automatisering. Omdat er destijds veel geld is betaald voor informatiesystemen, mogen ze niet worden vervangen maar moeten ze elk jaar worden opgelapt. Een informatiesysteem mag, volgens deskundigen, in principe niet langer dan vijf jaar meegaan. Na vijf jaar is het zowel technisch als economisch versleten en is nieuwbouw goedkoper dan oplappen. Dat dit niet gebeurt, is te wijten aan het feit dat het in Nederland volkomen geaccepteerd is dat de meeste managers niets van informatietechnologie weten. Ook in de raad van bestuur van bedrijven zit doorgaans niemand die iets van computers weet. Wat men wel weet, is dat er veel geld gepompt is in computersystemen waar-

Reinier Kramer studeerde in Utrecht bij de vakgroep Sociale en Economische Geschiedenis. Hij is werkzaam bij de HCC, de vereniging van computergebruikers, en is betrokken bij activiteiten van het Millennium Platform op het gebied van PC's.

mee nog niet veel tastbaar resultaat is gehaald. Dat geldt moeten we eerst maar eens terugverdienen voordat we systemen gaan vervangen, wordt in veel bedrijven gedacht.²

Zoals voor wel meer dingen geldt, is ook hier goedkoop duurkoop. Voorzichtige schattingen geven aan dat de oplossing voor het millenniumprobleem in Nederland zo'n 20 miljard gulden gaat kosten. Wereldwijd zou het gaan om meer dan 600 miljard gulden.

Bedreiging of kans?

Veel economen verwachten dat door het millenniumprobleem een economische dip of zelfs crisis zal ontstaan.³ Zelfs in Nederland wordt verwacht dat een flink aantal bedrijven hieraan te gronde zal gaan. Het vervellende daarbij is dat zij dit niet geheel in eigen hand hebben. Ook wanneer ze alle bedrijfsprocessen keurig 'millenniumbestendig' hebben gemaakt, kan een faillissement onafwendbaar blijken te zijn. Bijvoorbeeld vanwege de hoge kosten die het onderzoek en de aanpak van de problemen met zich mee brengen. Of door problemen in de omgeving, de zogenaamde ketenproblematiek, waardoor zij in een sneeuwbal effect meegenomen worden door bedrijven die hun zaakjes minder goed op orde hadden. Als bijvoorbeeld stroomvoorziening of transporten enkele dagen op zich laten wachten, kan dat bedrijven die daarvan afhankelijk zijn, ruïneren. Het valt zeer te betwijfelen of dit soort gevolgschade uiteindelijk ergens te verhalen valt.

Toch is het millenniumprobleem niet alleen verantwoordelijk voor economische schade. Het spreekt voor de een zijn dood is de ander zijn brood', doet ook hier opgeld. Immers, diverse IT-bedrijven verkrijgen extra omzet uit het onderzoeken en aanpakken van de problemen. Studenten en vutters kregen plotseling de kans op de arbeidsmarkt (terug) te komen, tegen aantrekkelijke salarissen. Er moesten namelijk miljarden coderegels van computerprogramma's worden doorgenomen op eventuele fouten. Daarnaast is het dreigende millenniumprobleem een prima verkoopargument voor de leveranciers van hard- en software. In 1998 werd nog verwacht dat in de tweede helft van 1999 geen PC meer te koop zou zijn, doordat met name kleinere bedrijven massaal tot vervanging van hun oude

100 STEPS TO KILL THE M-BUG

Admit that it exists!

WWW.CARTOON2000.COM

23

computers over zouden gaan. Vooralsnog lijkt van schaarste echter geen sprake: de pc's gaan tegen relatief steeds lagere prijzen als warme broodjes over de toonbank.

Niet twisten, maar aanpakken!

Vanuit het ideaal van de maakbare samenleving is het de overheid, die gezamenlijk met het bedrijfsleven, het plan heeft opgevat om deze aanstaande ramp te bestrijden. Daartoe richtte zij met een aantal partijen het Millennium Platform op.⁴ *"De overheid wil niet werkeloos toezien hoe in vitale sectoren als energie, telecommunicatie, waterkeringen en petrochemie het millenniumprobleem niet voortvarend genoeg wordt aangepakt."*⁵

In het eerste paarse kabinet werd daartoe de aanpak van het millenniumprobleem met name een (bij)zaak van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. Ten tijde van Paars II kreeg D66'er Van Boxtel de eer de eerste en laatste 'coördinerend minister' te zijn 'voor de aanpak van het millenniumvraagstuk bij de Rijksoverheid'. En was het niet datzelfde D66 dat zich ooit sterk maakte voor de maakbare samenleving?

Opvallend is in ieder geval de *no nonsense* aanpak en de hoge mate van

consensus in het aanpakken van de problemen. Ook de vaak gehoorde oproep tot maximale openheid over de problemen past in het kader van er gezamenlijk de schouders onder willen zetten.

Internationaal zijn er wat dat betreft interessante verschillen waarneembaar. Zo heeft China vanaf het begin de schuldvraag direct bij de (buitenlandse) producenten gelegd en gedreigd met vergaande maatregelen tegen bedrijven die het millenniumprobleem niet tijdig zouden oplossen. Bijvoorbeeld is aangekondigd dat vliegtuigfabrikanten in de millenniumnacht zelf in het vliegtuig plaats moeten nemen, om zo de gewenste veiligheidsgaranties af te dwingen.

Samenwerking en consensus

Om het millenniumprobleem aan te pakken is in Nederland, naar Engels voorbeeld, een welhaast militaire operatie gestart. Onder leiding van het speciaal hiervoor ingerichte Millennium Platform is stap voor stap de BV Nederland onder de loep genomen. Via tussentijdse rapportage is geanalyseerd hoe de diverse sectoren er voor stonden.

Opvallend genoeg kwam vaak de overheid zelf er slecht van af in deze rap-

portage.⁶ Tot op de dag van vandaag wordt verondersteld dat juist op het niveau van de lagere overheden het nodige mis kan gaan. Als je erin geslaagd bent om een millenniumbaby te verwekken, moet je er wat dat betreft op rekenen dat de wachttijden voor de balie van de burgerlijke stand aardig op kunnen lopen als gevolg van haperende apparatuur.

In het algemeen is de teneur van de rapportage van het Millennium Platform gaandeweg optimistischer geworden. In die zin lijkt het Millennium Platform in haar opzet te zijn geslaagd. Dit platform kreeg bij zijn oprichting namelijk een driedelige doelstelling: het stimuleren van de bewustwording, het actief bemiddelen tussen partijen en het monitoren van de voortgang. Voor wat betreft de bemiddelende rol heeft het Millennium Platform zich steeds op het standpunt gesteld dat het nu niet de tijd is om stil te staan bij de (juridische) schuldvraag, maar om de problemen te analyseren en dan aan te pakken. Als er dan toch nog schadeclaims uitgevochten moeten worden, dan bij voorkeur maar in de eenentwintigste eeuw.

Internationaal perspectief

Het millenniumprobleem heeft niet over de gehele wereld dezelfde impact. In de eerste plaats is een deel van de wereld al in een relatief vroeg stadium wakker geschud, met name in de Angelsaksische landen en ook in Nederland was men er relatief vroeg bij. Dat heeft vooral te maken met de mate waarin een land afhankelijk is van ICT (Informatie en Communicatie Technologie).

Hierbij spelen twee tegenover gestelde factoren een rol. Enerzijds is het zo dat in die landen waar ICT (nog) een beperkte rol speelt, de afhankelijkheid ook geringer is en dus de eventuele gevolgen ook minder ingrijpend zullen zijn. Anderzijds spelen de problemen juist bij relatief verouderde systemen, en vergt het onderzoek en de aanpak de nodige financiële inspanningen. Daarom valt te vrezen dat juist ook ontwikkelingslanden en landen met economische achterstanden, zoals sommige Oost-Europese landen, nadelige gevolgen zullen ondervinden van de overgang naar het nieuwe millennium. Illustratief is dat van de Europese luchtvaartmaatschappijen het Poolse Lot als eerste definitief bekend heeft gemaakt geen vluchten te verzorgen op 1 janu-

ari 2000. Daarnaast bestaat in het westen de nodige angst voor wat er bijvoorbeeld in Rusland gebeurt met onveilige kerncentrales. De geruststellende woorden van het Russische ministerie van atoomenergie, dat ze nog geen probleem hebben en dat eventueel nog opduikende problemen zo nodig in 2000 zullen oplossen, hebben deze angst verder aangewakkerd.

Hoewel de Wereldbank hiervoor speciale leningen in het vooruitzicht heeft gesteld, is voor een groot aantal ontwikkelingslanden een oplossing niet meer op tijd beschikbaar. Van de 139 landen die de Wereldbank hierover in januari 1999 benaderde, bleken er 54 een nationaal beleid op dit terrein te hebben en slechts 20 landen hadden inmiddels concrete maatregelen getroffen.

De belangrijkste reden voor het ontbreken van aandacht en middelen hiervoor is dat veel van deze landen grotere zorgen aan hun hoofd hebben. Maar ook in 'hi-tech' Japan is wegens geldgebrek de aanpak van het millenniumprobleem lange tijd vooruitgeschoven. Heel anders ligt de situatie in Nieuw-Zeeland. Daar plukt de toeristische sector volop vruchten van het feit dat zij als een van de eerste gebieden ter wereld de zonnestralen van het jaar 2000 kunnen zien.

Zwartkijkers?

Vanuit Nieuw-Zeeland zal het nieuws zich op 31 december aanstaande over de wereld verspreiden, namelijk of het allemaal nogal meevalt, of dat we nog even razendsnel moeten gaan hamsteren, flappen uit de muur moeten gaan tappen of andere voorbereidingen moeten treffen. Vooralsnog is dat volgens millenniumminister Van Boxtel allemaal niet nodig, zo blijkt uit de nationaal verspreide millenniumkrant. Ook recente uitspraken van voorzitter Timmer van het Millennium Platform geven aan dat ernstige verstoringen in Nederland niet meer worden verwacht.

Het zijn dit soort geruststellende woorden die er mede voor zorgen dat er enige vorm van millenniummoeheid is waar te nemen in de Nederlandse media. Het zal allemaal zo'n vaart niet lopen, zo hoor en zie je menigeen denken. Een belangrijke schakel hierin was het fiasco van het zogenaamde convenant, waarbij 6.000 mensen werden geworven om het millenniumprobleem aan te gaan pakken. Toen vervolgens

bleek dat hiervoor geen emplot was, kregen de criticasters van het Millennium Platform de lachers op hun hand.

Toch vertelt het millenniumprobleem ons in ieder geval iets over de relatie die wij hebben met de Informatie en Communicatie Technologie (ICT). Wij kunnen haast niet meer zonder, maar tegelijkertijd zijn wij er bang voor omdat het gevoel bestaat dat we met die afhankelijkheid ook de controle op onze samenleving dreigen te verliezen. Een samenleving die, door voortschrijdende kennis, inzicht en inzet van ICT middelen, juist steeds maakbaarder leek te zijn geworden. Dat vertrouwen heeft een deuk gekregen. Hoe groot die deuk is, zal afhangen van de uiteindelijke impact van de overgang naar het nieuwe millennium.

En wat doet u, op oudejaarsavond? Staat u, zoals zo velen van wie de verloven zijn ingetrokken, 'stand by' in geval van eventuele calamiteiten, gaat u ergens feesten of blijft u rustig thuis zitten wachten tot wat de nieuwe eeuw ons brengen zal?

Noten

1. Voor dit artikel is met name dankbaar gebruik gemaakt van het nieuwsarchief dat wordt verzorgd door het Millennium Platform op Internet: www.mp2000.nl en het millenniumdossier op de website van *NRC Handelsblad*: www.nrc.nl
2. Marie-José Klaver in *NRC Handelsblad*, maart 1998.
3. De Gartner groep verwachtte in mei 1998 dat 8 % van de Europese ondernemingen failliet zou gaan als gevolg van het millenniumprobleem en de introductie van de Euro.
4. Het Millennium Platform is door de Rijksoverheid ingesteld op initiatief van het Ministerie van Economische Zaken, het Ministerie van Binnenlandse Zaken, VNO/NCW, MKB Nederland en FENIT. Deze organisaties zijn vertegenwoordigd in het Stichtingsbestuur van het Millennium Platform, waarvan ook het Verbond van Verzekeraars en de accountantsorganisatie NIVRA/NovAA deel zijn geworden. Voorzitter is oud-Philips-president J.D. Timmer.
5. H.B.M. van der Laan, lid van het Millennium Platform namens het ministerie van Economische Zaken.
6. In juli 1998 kreeg zij hiervoor o.a. de nodige kritiek van de Algemene Rekenkamer. Ook in de troonrede van 1998 kwam deze zorg tot uitdrukking.

Kleio's Millennium Quiz

Wie zei wat?

Kleio's millenniumquiz bestaat uit zestig historische citaten. Vul in welke vijftig Nederlanders, Duitsers, Amerikanen, Britten en Fransen zich in één klap onsterfelijk maakten door het uitspreken van deze geveugelde woorden. Bovendien wordt uw kennis getest van tien citaten uit films met historische waarde.

Vul het antwoord-formulier (of een kopie ervan) in en stuur uw oplossing vóór 1 november naar

**R. Slotboom, Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten**

of stuur een e-mail met de antwoorden naar **ruud.slotboom@rtv.nos.nl**

Wat kunt u winnen?

De hoofdprijs is het fascinerende boek dat de Britse historicus Eric Hobsbawm over de twintigste eeuw schreef: *Een eeuw van uitersten, 1914-1991* (beschikbaar gesteld door uitgeverij Het Spectrum). De nummer twee krijgt de onlangs verschenen historische roman over de Italiaanse Renaissance: *Het geheime boek van Grazia dei Rosso* van Jacqueline Park (beschikbaar gesteld door De Arbeiderspers).

De nummer drie wint het boek dat twee auteurs die aan dit *Kleionummer* hebben meegewerkt, Sander Hendriks en John Klein, hebben geschreven met Inge Jansen: *De Magie van het Millennium* (beschikbaar gesteld door Kosmos).

Bij een gelijke eindstand wordt er geloot. De antwoorden van de millenniumquiz staan in het laatste *Kleionummer* van 1999!

U kunt de quiz ook downloaden van de VGN-site:

<http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

Eric Hobsbawm
**Een eeuw
van
uitersten**

De twintigste
eeuw
1914-1991

Het
geheime
boek van
Grazia
dei Rossi

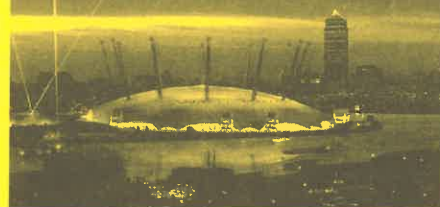
JACQUELINE
PARK

**de te
winnen
boeken**

DE EEUWWISSELING
IN HEDEN EN VERLEDEN

DE MAGIE
VAN HET
MILLENNIUM

Welke Nederlander zei of schreef?

1. Vaarwel, gij Prins zonder Land!
2. Ik voel me belubberd
3. Kunst begint pas waar de waarheid ophoudt
4. Een koning die zo weinig van zijn baantje maakt
5. Ik kan u verzekeren, het is goed
6. De arbeidersklasse grijpt thans naar de macht
7. Het wordt nooit meer zoals het geweest is
8. Elk nadeel heb ook se voordeel
9. Mijn God, heb meelij met mijn ziel en mijn arme volk
10. Ik val aan, volg mij

Welke Duitser zei of schreef?

11. Hier stehe ich! Ich kann nicht anders. Gott helfe mir! Amen (Hier sta ik. Ik kan niet anders. God help mij! Amen)
12. Wir gehen nach Berlin, aber nicht in eine neue Republik (We gaan naar Berlijn, maar niet naar een nieuwe republiek)
13. Nach Canossa gehen wir nicht (Naar Canossa gaan we niet)
14. Ein frischer, fröhlicher Krieg (Een frisse, vrolijke oorlog)
15. Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört (Nu groeit naar elkaar toe, wat bij elkaar hoort)
16. Gewidmet meinem unvergesslichen Freunde, dem kühnen, treuen, edlen Vorkämpfer des Proletariats Wilhelm Wolff (Opgedragen aan mijn onvergetelijke vriend Wilhelm Wolff, de moedige, trouwe en nobele kampioen van het proletariaat)
17. In einem kurzen Weilchen, meine Herren, sehen wir uns ohnehin wieder. Das ist das Los aller Menschen (Na een tijdje, mijne heren, ontmoeten we elkaar opnieuw. Dat is het lot van de mensheid)
18. Der Mensch ist, was er isst (De mens is, wat hij eet)
19. Niemand hat die Absicht eine Mauer zu errichten (Niemand is van plan een muur te bouwen)
20. Du glaubst zu schieben, und du wirst geschoben (Men denkt aan zet te zijn, maar is het stuk dat wordt verzet)

Welke Amerikaan zei of schreef?

21. I am a Ford, not a Lincoln!
22. I'm so mean, I even make my own medicine sick
23. Read my lips, no new taxes
24. The tree of liberty must be refreshed from time to time with the blood of patriots and tyrants. It is an natural manure.
25. The only good Indians I ever saw were dead
26. Darkness can not drive out darkness: only light can do that. Hate cannot drive out hate: only love can do that
27. The only thing we have to fear is fear itself
28. A few people laughed; a few people cried. Most people remained silent. I remembered a line from Bhagavad Gita: 'I am become death, the destroyer of worlds' and I suppose we all thought that'.
29. There can be no whitewash at the White House
30. I did not have sex with that woman

Welke Brit zei of schreef?

31. From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an Iron Curtain has descended across the continent
32. If you lead a country like Britain, a strong country, a country which has taken a lead in world affairs in good times and in bad, a country that is always reliable, then you have to have a touch of iron about you
33. Now I am about to take my last voyage, a great leap in the dark
34. East is east and west is west, and never the twain shall meet
35. I believe it is peace for our time
36. History...is indeed, little more than the register of the crimes, follies and misfortunes of mankind
37. You must believe me when I tell you that I have found it impossible to carry the heavy burden or responsibility and to discharge my duties as King as I would wish to do without the help and support of the woman I love
38. England expects that every man will do his duty
39. We are not at war with Egypt. We are in an armed conflict
40. Dr. Livingstone, I presume?

Welke Fransman zei of schreef?

41. Adieu canaux, canards, canaille! (Vaarwel grachten, eenden en schorem)
42. Cogito, ergo sum (Ik denk, dus ik besta)
43. Que mon nom soit flétri; que la France soit libre (Laat mijn naam maar in de vergetelheid raken, als Frankrijk maar vrij is)
44. J'accuse (Ik beschuldig)
45. Les grands hommes ne sont jamais cruels sans nécessité (Grote mannen zijn nooit wreed zonder noodzaak)
46. Il est plus facile de faire la guerre que la paix (Het is gemakkelijker om oorlog te voeren dan om vrede te sluiten)
47. Tout ce qu'un homme peut imaginer, un jour d'autres hommes le réaliseront (Alles wat iemand kan verzinnen, maakt iemand anders ooit tot werkelijkheid)
48. Je ne suis pas le général de Gaulle (Ik ben generaal De Gaulle niet)
49. Iek ben uw Konijn
50. La France ne saurait être la France sans la grandeur (Frankrijk zonder grootsheid is Frankrijk niet)

Uit welke legendarische film komt deze quote?

51. I'm gonna make him an offer he can't refuse
52. I'm sorry, but I don't want to be emperor - that's not my business
53. Mein Führer, I can walk
54. Open the pod bay doors, Hal
55. I love the smell of napalm in the morning
56. Of all the gin joints in all the towns in all the world, she walks into mine
57. Rosebud
58. Oh, Moses! Moses! You stubborn, splendid, adorable fool!
59. Its alive! Its alive!
60. Frankly my dear, I don't give a damn

Antwoordformulier

Nederlanders:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Duitsers:

11. _____
12. _____
13. _____
14. _____
15. _____
16. _____
17. _____
18. _____
19. _____
20. _____

Amerikanen:

21. _____
22. _____
23. _____
24. _____
25. _____
26. _____
27. _____
28. _____
29. _____
30. _____

Britten:

31. _____
32. _____
33. _____
34. _____
35. _____
36. _____
37. _____
38. _____
39. _____
40. _____

Fransen:

41. _____
42. _____
43. _____
44. _____
45. _____
46. _____
47. _____
48. _____
49. _____
50. _____

Films:

51. _____
52. _____
53. _____
54. _____
55. _____
56. _____
57. _____
58. _____
59. _____
60. _____

Naam _____
Adres _____
Telefoon _____

Het zal u niet verbazen dat ik een boekenkast vol historische literatuur heb, waaronder heel wat meesterwerken. Maar bezit ik een boek dat er uit springt, dat zo bijzonder is dat ik het mijn favoriete geschiedenisboek kan noemen? Het is niet eenvoudig om te komen tot zo'n uitverkiezing. Over elke historische periode zijn immers meesterwerken verschenen, over elk historisch thema zijn briljante monografieën geschreven en over veel personages zijn prachtige biografieën uitgegeven. Ik ben uiteindelijk gekomen tot een wellicht opmerkelijke keuze door alle meesterwerken terzijde te schuiven en te kiezen voor *Socialisme, theorie en beweging* van de Stichting Vorming en Scholing van de (voormalige) PSP. Waarom?

Socialisme, theorie en beweging, deel 1 en 2 (Stichting Vorming en Scholing PSP, Amsterdam 1977³).

Vrijwel alle boeken in mijn kast zijn beter geschreven en wetenschappelijk gezien meer verantwoord dan deze twee deeltjes die speciaal geproduceerd werden om PSP-leden in te leiden in de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Ondanks dit weinig vleiende kwalitatieve oordeel kan ik niet ontkennen dat *Socialisme, theorie en beweging* voor mij een bijzondere betekenis heeft.

De geschiedenislessen op de middelbare school konden mij nauwelijks inspireren en later op de Pedagogische Academie was het al niet beter. Vaderlandse geschiedenis en vakdidactiek vond de docent zelf blijkbaar ook niet erg boeiend gezien zijn saaie lessen. Slechts een keer vlamde hij tijdens een uitzonderlijke les over internationale verhoudingen en zoals we het nu noemen, de standplaatsgebondenheid van mensen. Uit deze les en een vervolgens dramatisch slecht verlopen geschiedenisexamen haalde ik de prikkels om geschiedenis te gaan studeren.

Het tijdsgewricht van de jaren zeventig en mijn naïef idealistische mens- en wereldbeeld maakten mij ontvankelijk voor antikapitalistische opvattingen. *Socialisme, theorie en beweging* bood een aardige mix van historische feitenkennis en politieke overtuiging, waarin ik mij toen kon vinden. Het was voor het eerst dat ik een andere visie op de geschiedenis van de mensheid leerde kennen en waarderen. De overgang van een politiek-militaire visie naar een sociaal-economische interpretatie van de geschiedenis was destijds voor mij een ontdekking en een eye-opener. *Socialisme, theorie en beweging* bood mij als leek een redelijk eenvoudige inleiding in de theorie van het socialisme en de ontwikkeling van de arbeidersbewegingen. Zo komt onder andere het ontstaan van het kapitalisme, arbeidsdeling, meerwaarde en proletariaat, de theorie van het historisch materialisme, de marxistische economie en de strijd met de anarchisten in vogelvlucht aan de orde. Met de opgedane kennis heb ik mij in menig wereldverbeterende discussie gestort.

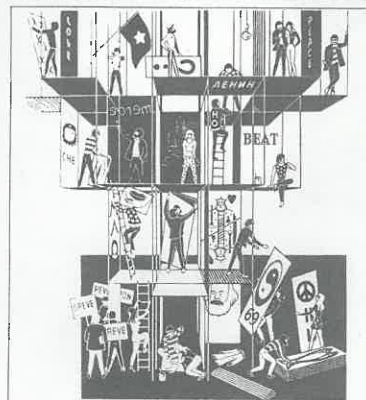
Als ik beide deeltjes na ruim twintig jaar terugzie en nog eens doorlees, heb ik daar nu als historicus uiteraard de nodige kritiek op. Maar dat is logisch, het was noch bedoeld noch geschreven als een wetenschappelijke studie. Dat de informatie zeer oppervlakkig en eenzijdig is, kan verwacht worden van een scholingsbrochure voor leden van een linkse politieke partij. *Socialisme, theorie en beweging* is bepaald geen historisch meesterwerk, maar doordat het een belangrijk aandeel heeft geleverd in de ontwikkeling van mijn historisch bewustzijn heeft het een ereplaats in mijn boekenkast.

SOCIALISME THEORIE EN BEWEGING

DEEL 1

SOCIALISME THEORIE EN BEWEGING

DEEL 2

Het favoriete boek van **Ruud Slotboom**

Wat maakt geschiedenis zo fascinerend? Op die vraag zijn natuurlijk uiteenlopende antwoorden te geven. Toch springt er voor mij één aspect bovenuit: door na het verstrijken van een aantal jaren terug te kijken op een periode, ontwikkeling of gebeurtenis begrijp je de 'werkelijkheid' beter. Wat in het heden een onoverzichtelijke brij aan feiten is, verandert na een aantal jaren langzaam maar zeker in een overzichtelijk geheel. Het is net alsof de puzzelstukjes in elkaar vallen. Natuurlijk moet je uitkijken met die gedachtegang. Het gebruik van het woord 'werkelijkheid' is in dit verband uiterst dubieus. Wat de historicus nu juist niet kan is die 'werkelijkheid'

Nog fascinerender wordt het wanneer blijkt dat die 'werkelijkheid' er ineens heel anders uitziet dan werd aangenomen. Door bestaande denkbeelden los te laten en de historische gebeurtenissen vanuit een geheel nieuw perspectief te bekijken, blijkt ineens een ander beeld te ontstaan. Die onconventionele aanpak is zonder twijfel een van de sterkste punten van het boek dat veel indruk op mij heeft gemaakt: *In Europe's Name* van Timothy Garton Ash.

Centraal onderwerp van het boek van de Britse historicus is de Ostpolitik van Willy Brandt. Garton Ash begint zijn verhaal met de bekende feiten. De Ostpolitik moest via een 'Wandel durch Annäherung' het contact met Oost-Duitsland bevorderen: enerzijds om de positie van de DDR-burgers te verbeteren, anderzijds om op de lange termijn de hereniging van de twee Duitslanden mogelijk te maken.

De nieuwe aanpak werkte: de Ostpolitik leverde een belangrijke bijdrage aan de ontspanning, zorgde ervoor dat West-Duitsland door de Sovjet-Unie werd geaccepteerd als volwaardig gesprekspartner en bewerkstelligde 'menschliche Erleichterungen' voor de DDR-burgers.

Tot zover vertelt Garton Ash niets nieuws. Maar dan laat hij zien hoe een politiek die in eerste instantie vernieuwend en zinvol was, uiteindelijk aan zijn succes ten onder gaat. De Ostpolitik werd tot dogma verheven. De sociaal-democraten, maar later ook de christen-democraten, staarden zich blind op de contacten met de DDR-leiders.

Zowel onder bondskanselier Schmidt als zijn opvolger Kohl werden de banden met de DDR gekoesterd. Dit had tot gevolg dat er miljoenen D-Marken per jaar naar Oost-Berlijn verdwenen, in ruil voor vrijlating van gevangenen, familiehereniging en soepele bezoekersregelingen. DDR-leider Honecker maakte gretig gebruik van de bereidwilligheid van Bonn om met geld over de brug te komen. In feite was er sprake van ordinaire chantage: geen geld

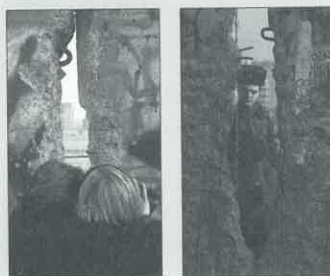
betekende een verslechtering van de positie van de Oost-Duitsers. Het geloof in een hereniging nam intussen in de Bondsrepubliek verder af. Er was een consensus ontstaan tussen beide landen: ze lieten elkaar steeds meer met rust.

Timothy Garton Ash, *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent* (Oxford 1993) vertaald als *In naam van Europa* door Jan Willem Bos, Saskia van der Lingen, Ansfried Scheifes en René van de Weijer, (Amsterdam 1993).

Het evenwicht werd echter verstoord toen het Oost-Duitse volk zich openlijk ging verzetten tegen het bewind van de SED. In een haarscherpe analyse laat Garton Ash zien dat de politici in Bonn bleven vasthouden aan de oude dogma's van de Ostpolitik: zij hadden tot op het laatste moment contact met de SED-leiders en onthielden zich van steun aan de oppositiebewegingen. Volgens Bonn konden de hervormingen alleen van bovenaf komen, niet vanuit de bevolking.

Dat bleek een enorme misrekening te zijn: uiteindelijk kwam de 'Wandel' niet door de 'Annäherung', maar door andere factoren, zoals de perestrojka van Gorbatsjov en de opstand van de burgers in de DDR. En daarmee toont Garton Ash aan dat de 'werkelijkheid' er toch anders uit heeft gezien dat menigeen lange tijd heeft gedacht.

Timothy Garton Ash **In naam van Europa**

MEULENHOF / KRITAK

reproduceren. Die is namelijk in de letterlijke betekenis 'verleden tijd'. En de 'werkelijkheid' is al helemaal geen puzzel die maar op één manier in elkaar past. Toch verschaft de historicus – als het goed is – inzicht, opent hij de ogen van de lezer, rangschikt hij de feiten op een zodanige manier dat de lezer ineens iets ziet wat hij tot dat moment nog niet zo had gezien.

9000v. CHR.
RENDIERJAGERS

De eeuw heeft vele namen en gezichten

Het begrip 'eeuw', zoals wij dat tegenwoordig gebruiken, is samengesteld uit een aantal betekeniselementen. Het duidt op 'een periode van honderd jaar', beginnend in een jaar xx01 en eindigend aan het einde van het jaar xx00 van onze jaartelling. Een ander belangrijk kenmerk is dat eeuwen worden aangeduid met een rangtelwoord. Voor ons lijkt dit allemaal zeer vanzelfsprekend. Zoals dit artikel echter zal aangeven is deze opeenstapeling van betekeniselementen het resultaat van een ontwikkeling die zich over enkele honderden jaren uitstrekte.

27

Het denken in eeuwen ligt diep in ons tijdsbesef verankerd. We spreken met het grootste gemak over eeuwen die achter ons liggen, over 'duistere' en 'verlichte' eeuwen, over onze eigen eeuw en over toekomstige eeuwen. De overgang naar de eenentwintigste eeuw prikkelt onze fantasie omdat er voor ons gevoel een nieuwe periode aanbreekt.

Er worden feesten georganiseerd, bouwwerken opgericht en allerlei projecten ondernomen ter ere van de eeuw- en millenniumwisseling. Doemdenkers voorspellen dat bij het

ingaan van de nieuwe eeuw het laatste oordeel aanbreekt. Anderen geeft het overschrijden van de eeuwdrempel nieuwe hoop.

We zijn zo vertrouwd met het denkbeeld 'eeuw', dat we ons nauwelijks kunnen voorstellen dat er een tijd is geweest waarin ons begrip 'eeuw' niet bestond. Toch beleven we straks pas de vierde eeuwwisseling die echt ervaren wordt als het begin van een nieuwe eeuw. Tot de zeventiende eeuw werd nauwelijks belang gehecht aan de eeuwwende en de vorige eeuwwisseling is de eerste die werkelijk uitbundig werd gevierd.

De jaartelling

Om honderdtallen van jaren te tellen is een lineaire tijdlijn nodig en moet er een vast beginpunt zijn vanaf waar men telt. De joden bijvoorbeeld kennen een jaartelling die begint bij het ontstaan van de aarde, 3761 v.Chr.

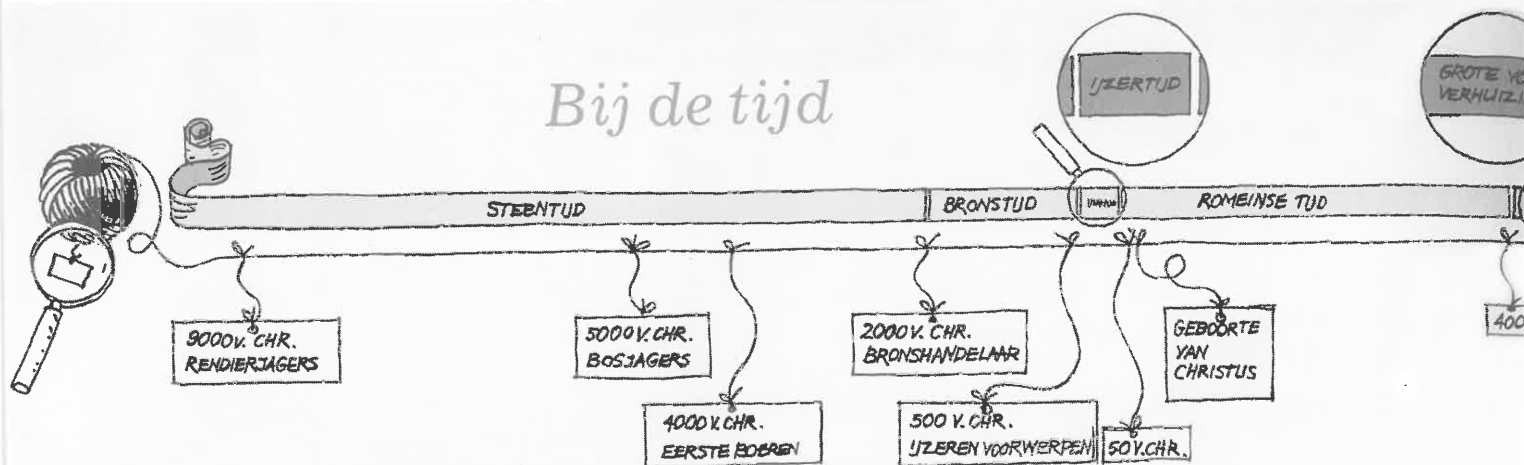
Onze moderne westerse jaartelling, die de jaren telt vanaf de geboorte van Jezus Christus (Anno Domini), dateert van omstreeks 530 n.Chr. en werd voor het eerst gebruikt door de Scythische monnik Dionysius als een alternatief voor de Anno Diocletiani-telling – Diocletianus was een berucht christenvervolger. (Zie hiervoor het artikel van Anton van Hooff, red.)

Dionysius gebruikte de AD-jaartelling alleen in zijn persoonlijke aantekeningen. In de achtste eeuw paste de Engelse geleerde Beda hem als eerste systematisch toe in zijn *Geschiedenis van de Kerk van het Engelse Volk*. Bij de belangrijkste gebeurtenissen noteerde hij het jaar volgens de AD-jaartelling in de kantlijn. Beda breidde het systeem van Dionysius tevens uit door de jaren vóór Christus aan te duiden met BC – Before Christ.

Voorlopig bleven de oude systemen echter nog gangbaar. Pas in de loop

John Klein is neerlandicus, Sander Hendriks sinoloog en medewerker in een anti-quarische boekhandel. Beiden zijn medeauteur van het boek *De Magie van het Millennium*.

Bij de tijd

Tijdbalk uit Bij de Tijd 2, geschiedenis voor de basisschool.

van de dertiende eeuw werd de AD-jaartelling algemeen gebruikt en het zou nog veel langer duren – tot laat in de achttiende eeuw – voordat het terugtelsysteem voor het tellen van jaren en eeuwen vóór de geboorte van Christus algemeen werd.

Periodisering in de late Middeleeuwen

• Ewe en saeculum

Voor de historici uit de late Middeleeuwen – die over het algemeen zelf clerici waren – was de geschiedenis in de eerste plaats de geschiedenis van de kerk. Wanneer zij deze geschiedenis – dat wil zeggen de periode van de schepping der aarde tot aan de tijd waarin zijzelf leefden – indeelden in tijdvakken, baseerden zij zich steeds op de ontwikkelingsfasen van de kerk en het geloof. Zo was er bijvoorbeeld een indeling die in de geschiedenis drie tijdvakken onderscheidde: die van het heidendom, die van het Oude en die van het Nieuwe Verbond.

Een ander veel gebruikt systeem deelde de geschiedenis op in zes of zeven 'aetates' ('tijdvakken'). Deze indeling is onder meer terug te vinden in de veertiende eeuwse *Lekenspiegel*, waarin de 'aetas' worden aangeduidt als 'euwe' – een van de middeleeuwse varianten van 'eeuw'.

Het werk laat de eerste periode beginnen bij Adam en voortduren tot Noach, de tweede eindigt bij Abraham, de derde met de uittocht naar het beloofde land, de vierde bij koning David, de vijfde bij de geboorte van Christus en geeft aan dat de zesde periode zal duren tot de wederkomst van Christus. Het zevende tijdvak heeft een aparte status, want "dats de euwe, die altoes duert in ewechede beide int scoene hemelrike ende in die hille".

Het zal duidelijk zijn dat deze indeling van de geschiedenis subjectief was. De middeleeuwers gebruikten verschillende manieren om gebeurtenissen te dateren. Een gebeurtenis kon direct gedateerd worden, bijvoorbeeld door het regeringsjaar van keizers of pausen te vermelden, of door aan te geven in welk jaar na de geboorte van Christus het was voorgevallen. Gebeurtenissen konden ook indirect gedateerd worden, door aan te geven hoe veel jaren er verstreken waren voor- of nadat een andere gebeurtenis had plaatsgevonden. Het gebeurde niet zelden dat een auteur op deze manier aangaf hoeveel jaar geleden iets gebeurd was ten opzichte van het moment waarop hij schreef. Bij het aanduiden van langere periodes bestond hierbij een zekere voorliefde om deze perioden af te ronden op honderdtallen, zodat men formuleringen hanteerde zoals 'ongeveer tweehonderd jaar nadat...', 'vijfhonderd jaar geleden', enzovoort.

Een speciale term om de periode van honderd jaar aan te duiden bestond in de Middeleeuwen nog niet. De voorlopers voor de terminologie die later gebruikt werd om de 'eeuw' aan te duiden waren echter al wel aanwezig – 'ewe' (en varianten, zoals het hierboven genoemde 'euwe') in het Middelnederlands en 'saeculum' (waarvan onder meer het Franse 'siècle' werd afgeleid) in het Latijn – maar beide begrippen werden tot het begin van de zestiende eeuw slechts gebruikt in de zeer algemene betekenis van 'tijdvak' of 'periode'.

• Generationes en quiquagena

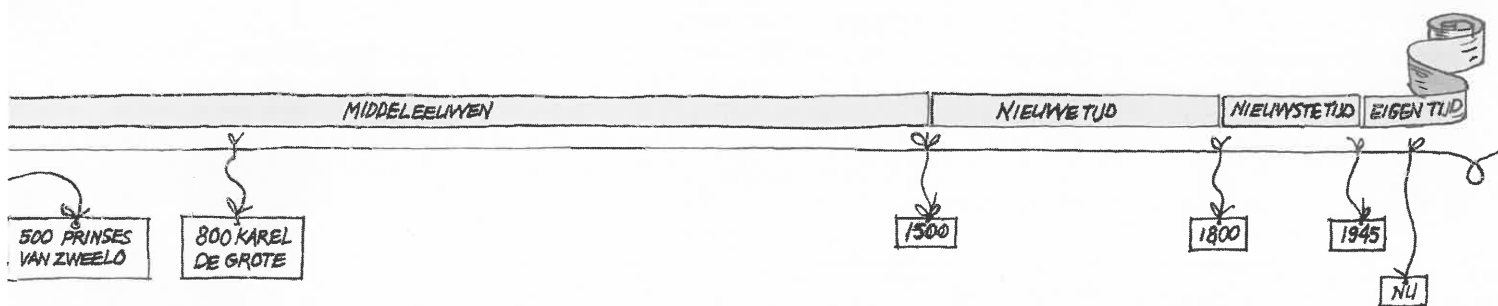
De eerste werken waarin een aanzet wordt gegeven om de historische tijd schematisch in te delen dateren van het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Ze waren voortbrengselen van de chronologie, een hulpwetenschap van de geschied-

schrijving die in deze periode een groeiende belangstelling genoot. De chronologie hield zich bezig met het probleem van de tijdrekening en de juiste datering van historische feiten. Deze feiten, vooral kerkhistorische en dynastieke gegevens, werden chronologisch gerangschikt in tabellen of weergegeven in tekstvorm.

Als tak van de wetenschap stond de chronologie in het verlengde van de middeleeuwse annalen, die de gebeurtenissen naar jaar boekstaafden. Nieuw was dat de chroniqueurs van de zestiende eeuw de tijd gingen ordenen. Zij rekenden niet langer met tijdvakken van honderden jaren, maar brachten een systematische indeling aan met menselijke proporties. Er verschenen tabellen waarin de tijd werd opgedeeld in intervallen van bijvoorbeeld 12, 5, 10, 20, 25, 50 en later ook van 100 jaar.

Een vroeg voorbeeld van een dergelijk werk is het in 1516 door Naukler gepubliceerde *Memorabilium omnis aetatis*. Naukler liet zijn werk beginnen in het jaar van de schepping der aarde (4004 v.Chr.) en deelde de tijd vervolgens systematisch op in 'generationes'. In het tijdvak na Christus omvatten deze steeds dertig jaar. De 'generationes' werden door Naukler doorlopend genummerd.

Martin Luther hanteerde in zijn *Supputatio Annorum Mundi* (1541) een andere indeling. Het werk bestaat enkel uit een tabel die de jaren telt vanaf de schepping van de aarde. Op elke bladzijde worden dertig jaar beschreven. Elk tiende jaar wordt benadrukt met een .X. en elk honderdste jaar met een .C. De *Chronographia Ecclesiae Christianae* van Heinrich Pantaleon uit 1551 beschijft op elk dubbelblad een periode van vijftig jaar, zodat deze kroniek om de vier bladen op een eeuwsgrens uitkomt.

De eerste helft van de zestiende eeuw was een periode waarin vrij geëxperimenteerd werd. Er ontstonden tal van variaties. Pas aan het einde van de zestiende eeuw zou de indeling in perioden van honderd jaar een hoordrol gaan spelen. Het verschijnen van de *Magdeburger Centuriën* was hiervoor van doorslaggevende betekenis.

De Magdeburger Centuriën

Tussen 1559 en 1574 verscheen een volumineuze reformatorische kerkgeschiedenis, die werd samengesteld door een groep van zestien Magdeburgse geleerden onder leiding van Matthias Flacius Illyricus. De zestien waren aan dit werk begonnen om de dwalingen van de Roomse Kerk aantonen. Ze wilden hiertoe de geschiedenis van de Kerk herschrijven, beginnend in het jaar van de geboorte van Christus en eindigend in de eigen tijd.

De enorme omvang die het werk zou krijgen – naast geloofsthema's zou het ook maatschappelijke en dynastieke rubrieken gaan bevatten – stelde de samenstellers voor het probleem hoe het ingedeeld moest worden. Het lag voor de hand om te kiezen voor tijdvakken van een vast aantal jaren. Hierdoor zou de omvang van elk deel van te voren bepaald zijn. Er was echter geen gezaghebbend voorbeeld voor handen en de lengte van het tijdvak dat per boekdeel behandeld zou moeten worden werd onderwerp van discussie.

Flacius zelf wilde het werk uitgeven in vier of vijf delen. Zijn medeauteurs vonden dit echter onuitvoerbaar. De Magdeburgers vroegen enkele belangrijke theologen en geleerden om advies. Calvijn zag er niets in om de geschiedenis te behandelen per tijdvak. Hij was er een voorstander van om de ontwikkelingen en gebeurtenissen te beschrijven in een doorlopende tekst, ofwel een kroniek.

De Marburger theoloog Andreas

Hyperius stelde voor de tijdlijn op te delen 'in annorum quinquagena' ('perioden van vijftig jaar'), omdat dit meer overeenkwam met de duur van een mensenleven. Hij opperde ook de mogelijkheid om deze quinquagena doorlopend te nummeren vanaf de geboorte van Christus. Volgens deze ordening zou het jaar 519 bijvoorbeeld in de elfde quinquagene vallen.

Met instemming van andere vooraanstaande reformatorische autoriteiten kozen de samenstellers uiteindelijk voor een indeling in perioden van honderd jaar. Er verschenen in het totaal dertien delen. Vanwege de indeling in periodes van honderd jaar kreeg het werk al snel de bijnaam 'Magdeburger Centuriën'. Het werk werd gretig ontvangen en zou grote invloed gaan uitoefenen.

Invloed van de Magdeburger Centuriën

De invloed die de *Magdeburger Centuriën* op het kerkhistorische vlak uitoefenden was groot. Afgezien daarvan leverde het werk echter ook een belangrijke bijdrage aan het ontstaan van de eeuw als indelingsprincipe voor de geschiedenis. Het gaat waarschijnlijk te ver om dit allemaal toe te schrijven aan dit werk alleen, maar in de tweede helft van de zestiende eeuw deden zich enkele opvallende ontwikkelingen voor.

In de eerste plaats werd de indeling van de *Centuriën* overgenomen in kerkgeschiedenissen. Dit gebeurde in protestantse en ook in katholieke kringen. Een voorbeeld van zo'n katholieke reactie op de *Centuriën* is het werk van Wilhelm Eysengrein, die aankondigde dat hij de aantijgingen van Flacius en de zijnen zou weerleggen in zestien Centurii - hij kwam echter niet verder dan twee delen (1566 en 1568). In de tweede plaats ging de periode van honderd jaar een steeds belangrijker rol spelen in de chronologieën, ook

al ging het hier nog vaak om mengvormen. Zo verdeelde de chronografie van Genebrard (1581) de wereldgeschiedenis nog gewoon in de zeven 'aetates' ('tijdvakken'). Het zevende - de periode sinds de geboorte van Christus - deelde hij echter strak op in perioden van honderd jaar. Hij liet elk van deze perioden beginnen met een lijst van namen van keizers en geschiedschrijvers die in dat tijdvak geleefd hadden en liet op deze lijst een opsomming volgen van de belangrijkste gebeurtenissen, zonder vermelding van het jaartal waarin deze plaatsvonden.

Genebrard presenteerde zijn centurii duidelijk als een eenheid. Dit was een aan het einde van de zestiende eeuw een algemene tendens. De niet-decimale indelingen verdwenen uit de chronografieën en de indeling in perioden van tien en honderd jaar werd dominant.

Een derde ontwikkeling is de verschuiving in de betekenis van het woord 'saeculum'.

In de tweede helft van de zestiende eeuw worden de eerste aanwijzingen gevonden dat deze term de specifieke betekenis 'periode van honderd jaar' kreeg. Er is hiervoor een direct verband met het werk van Flacius te leggen. De auteurs van de *Magdeburger Centuriën* duiden de periode die zij in een bepaald boekdeel behandelden veelal aan door de frase 'hoc seculo' ('dit tijdvak'). Vanwege de strakke indeling van het werk sloeg dit steeds op een periode van honderd jaar.

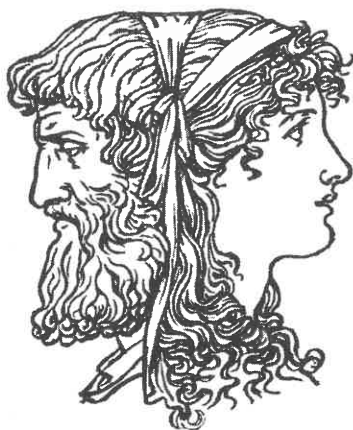
Opvallend is dat dit al vrijwel direct na het verschijnen van de *Magdeburger Centuriën* in woordenboeken is terug te vinden. In Latijns-Duitse woordenboeken van 1561, 1568 en 1579 wordt de term al omschreven als 'hundertjähige Zeit' of 'tydt van hondert jaren'. Deze eerste aanwijzingen voor de intrede van de 'eeuw' laten duidelijk zien waar dit denkbeeld haar intrede deed: in de

studeerkamers van de (kerk) geleerden. Het betekent nog niet dat het denkbeeld ook onder andere groepen van de bevolking bekend was.

Aan het einde van de zestiende eeuw lijkt het nieuwe denkbeeld – zij het schoorvoetend – ook in Holland te zijn doorgedrongen. Een aanwijzing hiervoor is te vinden bij E.L. Mellema, die in zijn Frans-Vlaams woordenboek van 1589 de van 'saeculum' afgeleide term 'siècle' verklaarde door 'Eenen tyt van hondert jaren' en in het Nederlands-Franse deel voor 'eeuw' het Franse equivalent 'siècle' gaf. Opmerkelijk is dat Mellema blijkbaar meende dat het Vlaamssprekende publiek meer behoefte had aan een nadere verklaring van de betekenis van 'eeuw'/'siècle' dan de Franssprekenden. Het is mogelijk een aanwijzing dat 'eeuw' in het Nederlandse taalgebied nog minder vanzelfsprekend geassocieerd werd met 'periode van honderd jaar' dan in het Franse 'siècle'. Het zou nog enkele decennia duren voordat het begrip in ruimere kring bekend en gebruikt werd.

De eeuw als hulpmiddel

In de geschiedwerken van de zeventiende eeuw werd steeds vaker gebruik gemaakt van de term 'eeuw' om gebeurtenissen te dateren. Dit had praktische redenen.

XIX

XX

Januskop: het blad 'The 19th Century' veranderde in 1900 in 'The Nineteenth Century and After'. De komende eeuw zou wel eens 'de eeuw van de vrouw' kunnen worden.

In de eerste plaats bleek het handig om 'eeuw' als tijdsaanduiding te gebruiken wanneer een onderwerp beschreven werd dat nog geen eigen chronologie kende. Dit was bijvoorbeeld het geval

met de eerste Duitse rechtsgeschiedenis van Conring uit 1643. In dit werk werden de historische ontwikkelingen voor het eerst gedateerd aan de hand van de voortschrijdende eeuwreeks. Het proces dat door Conring beschreven werd – de invoering van het Romeins recht in Duitsland – strekte zich uit over vele honderden jaren en leende zich als vanzelf voor een datering in de trant van 'in de twaalfde eeuw', 'in de dertiende en veertiende eeuw' enzovoort.

Verder was de eeuwreeks een handig instrument om dateringen te geven wanneer verschillende onderwerpen werden beschreven die traditioneel elk een eigen chronologie kenden. Voorbeelden van werken waarin dit gebeurde zijn *Discours sur l'histoire universelle*, een geschiedenis van de Europese staten uit 1681, en *Histoire des variations des Eglises Protestantes* uit 1688, beide van Bossuet. In andere werken is een vergelijkbaar gebruik van de eeuw aan te wijzen.

Ten laatste vond de eeuw een praktische toepassing in de globale datering van processen die zich voltrokken in de loop van vele jaren of decennia. Pufendorf (1682-1686) was een van de eerste die deze methode gebruikte toen hij schreef dat de Gothen "grote omzwervingen ... maakten, tot zij in de derde en vierde eeuw na de geboorte van Christus de Romeinse provincies... binnenvielen".

In de loop van de achttiende eeuw wordt dit globale systeem van dateren steeds vaker gebruikt.

'Eeuw' in de moderne talen

Ten gevolge van het groeiende eeuwbesef ontstonden in de loop van de zeventiende eeuw in de moderne talen nieuwe begrippen voor 'periode van honderd jaar', die werden ingevoerd als alternatief voor het Latijnse 'saeculum'. Hierin ligt een aanwijzing dat het denken in eeuwen definitief was doorgebroken.

Tot omstreeks 1625 betekende het van 'centum' ('honderd') afgeleide 'century' ('groep van honderd') in het Engels – net als in het Latijn – in de eerste plaats nog 'een legereenheid van honderd man'. In deze betekenis werd de term nog door Shakespeare gebruikt. Om een tijdstip of tijdsduur aan te duiden maakte de Engelse dichter nog gebruik van op honderdtallen afgeronde periodes. Hij spreekt bijvoorbeeld

over 'these 300 years', '1400 years ago', 'half a hundred years', enzovoort. Een speciale term om de periode van honderd jaar aan te duiden was blijkbaar nog niet voor handen. Deze moet kort daarna ontstaan zijn. In 1626 gebruikte W. Sclater voor het eerst de frase 'a century of yeeres'. 'Century' betekent in deze context nog gewoon 'groep van honderd'. Pas aan het begin van de achttiende eeuw kon het zelfstandig gebruikt worden om de 'periode van honderd jaar' aan te duiden.

Duitsland is het enige van de ons omringende landen waar men op zoek ging naar een heel nieuw woord voor 'saeculum'. In de tweede helft van de zestiende eeuw experimenteerde men met aanduidingen als 'Hundert-jährung', 'hundertjähriger Zeitlauf' en 'Hundertjahrszeit'. Ter verduidelijking werd hieraan soms nog het Latijnse 'saeculum' toegevoegd. De oudste bekende vermelding van de 'Jahrhundert' stamt uit 1663. Aan het eind van de zeventiende eeuw had deze term de andere Duitse varianten verdronken.

In Nederland drong het eeuwbesef eveneens in de zeventiende eeuw definitief door. De term 'eeuw' in de betekenis van 'honderdjarige periode' dook omstreeks 1640 voor het eerst op in Nederlandstalige teksten, zoals bijvoorbeeld in de titel van een werk van Poirtens en Uwens *Afbeeldinghe van d'eerste Eeuwe der Societeyt Jesu* uit 1640. De term kwam ook voor in samengestelde begrippen zoals 'eeuwkring' en 'eeuwgetijde', die gebruikt werden om het honderdjarig bestaan van een instelling aan te duiden, bijvoorbeeld door Vondel toen hij schreef over het 'Eeuwgety der Heilige Stede t'Amsterdam'.

De 'gekarikaturiseerde eeuw'

Bij de auteurs van de kerkgeschiedenissen bestond de neiging om over de afzonderlijke 'saeculi' een oordeel uit te spreken. Deze gewoonte had tot gevolg dat ze werden afgeschilderd als min of meer op zichzelf staande tijdvakken met een eigen karakter en kenmerken. Dit is bijvoorbeeld te zien in het werk van de Engelse geleerde William Cave (1688), die de eerste eeuw aanduidde als 'de eeuw der apostelen', de tiende als 'de eeuw der duisternis' en de zestiende als 'de Reformatorische eeuw'. Andere geleerden gaven de 'saeculi', naar eigen inzicht, andere benamingen.

Literatuur

Dit artikel steunt vooral op:

Johannes Burkhardt, *Die Entstehung der modernen Jahrhundertrechnung. Ursprung und Ausbildung einer historiographischen Technik von Flacius bis Ranke* (Göppingen 1971).

Daarnaast zijn de volgende werken geraadpleegd:

Woordenboek der Nederlandse Taal.

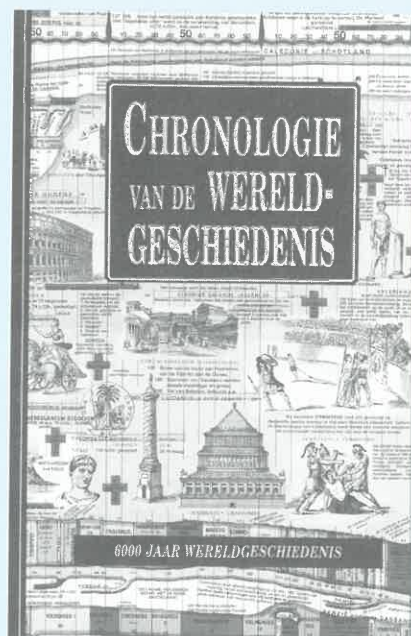
E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* (Den Haag 1885-1952).

Wilhelm Feldmann, "'Jahrhundert" und seine Sippe', in: *Zeitschrift für die deutsche Wortforschung* 5 (1904).

Diverse zestiende- en zeventiende-eeuwse woordenboeken.

Het artikel bouwt voort op het gelijknamige stukje in *De Magie van het Millennium* door Sander Hendriks, Inge Jansen en John Klein (Utrecht 1998).

Een leuk kijkboek is de herdruk van Deacon's *Chronologie* (zie ook blz. 12).

Een gevolg van deze ontwikkeling was, dat de kerkgeschiedenissen in de achttiende eeuw een sterk op de eeuw gerichte indeling kregen.

Ook in het onderwijs, en dan vooral op de Latijnse School, deed de eeuwreeks zijn intrede. De indeling van de geschiedenis in eeuwen maakte het mogelijk de stof goed te doseren en bood de leerlingen een bruikbaar geheugensteuntje. Een veel gebruikt werk was de *Historia Universalis* (Europese staatsgeschiedenis) uit 1688 van Cellarius. Hij was de eerste die de geschiedenis opdeelde in 'Oudheid', 'Middeleeuwen' en 'Nieuwe tijd'.

De indeling in eeuwen speelt in het hele werk een rol, maar is vooral in het laatste deel nadrukkelijk aanwezig. Zo eindigen bijvoorbeeld veel hoofdstukken op de eeuwgrens en maakt Cellarius consequent gebruik van de mogelijkheid om gebeurtenissen te dateren in het 'begin', 'midden' of 'einde' van de eeuw.

Om de geschiedenis aanschouwelijk te maken verschenen in de laatste decennia van de zeventiende eeuw geïllustreerde chronologieën. Ze hanteerden vaak de eeuwindeling en toonden de belangrijkste gebeurtenissen en personages in symbolen, portretten en tekeningen. Het gebruik van de eeuw als indelingsprincipe voor onderwijsmateriaal droeg ertoe bij dat leerlingen in de achttiende eeuw al vroeg met dit begrip vertrouwd raakten. Zo won het denken in eeuwen steeds meer veld. Aan het einde van de achttiende eeuw rees onder een groep van historici echter verzet tegen het al te kunstmatige gebruik van de indeling in eeuwen. De Duitse kerkgeleerde Schroeckh stelde in 1772 nadrukkelijk dat deze indeling veel te kunstmatig was en geen recht deed aan de historische realiteit. Zijn kritiek werd al snel overgenomen en leidde ertoe dat in de geschiedschrijving de 'gekarikaturiseerde eeuw' geleidelijk van het toneel verdween. In onze historische voorstelling is de gewoonte om eeuwen met zaken en personen te verbinden echter niet helemaal meer verdwenen, denk aan aanduidingen als 'de Gouden Eeuw' of 'de eeuw van de industrialisatie'.

De eeuw als objectieve tijdlijn

De eeuw had bewezen een geschikt middel te zijn om een gebeurtenis te dateren en alle historische werken die

in de achttiende eeuw verschenen maakten hier gebruik van. Het groeiende eeuwbesef is onder meer af te leiden uit het feit dat men van gebeurtenissen niet langer aangaf dat zij 'zoveel honderd jaar geleden' hadden plaatsvonden, maar dat er nu vermeld werd in welke eeuw zij zich hadden voorgedaan. Verder verbreidde zich het gebruik om in de titel aan te duiden over welke eeuw een tekst handelde. Ook dit was een teken dat schrijvers en leespubliek de eeuw gingen erkennen als een objectieve en handzame tijdmaat.

Heel langzaam werden de aloude grootheden die gebruikt waren bij de indeling van de wereldgeschiedenis van het toneel gedragen: de lijsten van keizers en pausen werden ondergeschikt gemaakt aan de rekenkundige koelheid van de eeuwreeks; de indeling van de geschiedenis in zeven heilsperiodes verloor zijn dominante positie toen ook de chronologieën van het oude Babylonië, Egypte en Perzië meer en meer bestudeerd werden.

De tweede helft van de achttiende eeuw werd tevens een doorbraak gemaakt in het tellen van de eeuwen in de voor-Christelijke periode. Tot dan toe was het gebruikelijk deze periode op te delen in eeuwen, tellend volgens een oplopende reeks vanaf het jaar van de schepping (4004 v.Chr.). Als gevolg

hiervan hanteerden veel werken dan ook twee afzonderlijke voortschrijdende eeuwreeksen: eentje die telde van de schepping tot de geboorte van Christus, en een die de na-Christelijke jaren indeelde. Johann Albertinus ging er in zijn *Chronologischen Tabellen* (1753) toe over om de eeuwen van de voor-Christelijke tijd aan te duiden als 'eerste eeuw voor Christus' enzovoort. Ongeveer in dezelfde tijd verschenen de eerste geschiedenissen die we als 'modern' zouden kunnen betitelen. Belangrijk zijn het *Essai sur les mœurs* van Voltaire (1756) en William Robertson's *Geschiede Karls V.* (1788). De eeuw is hierin als maat van de tijd aanwezig, zonder te domineren. Voor de datering van gebeurtenissen en ontwikkelingen wordt vrij gebruik gemaakt van de eeuw. De auteur bepaalt waar hij de aandacht op wil vestigen – bij Voltaire zijn dit bijvoorbeeld de Europese naties en Aziatische rijken – en heeft de eeuwindeling vrij tot zijn beschikking staan om de beschreven ontwikkelingen in relatie tot elkaar te brengen.

De eeuw had nu alle kenmerken gekregen die wij eraan toekennen. Algemeen onderwijs, de opkomst van de massamedia in de negentiende en twintigste eeuw zorgden ervoor dat het eeuwbesef uiteindelijk overal door-

Bij de geschiedenissectie van de Gelderse Leergangen, de lerarenopleiding in Nijmegen die opgeslokt is bij een van die vele monsterfusies die ons onderwijs al decennia teisteren, was een boekje in gebruik waar voor alle tijdvakken aanbevolen literatuur was opgenomen. De student die literatuurtentamen moest doen, kon daaruit een keuze maken. Ook nu worden dit soort literatuuroverzichten nog overal op verschillende opleidingen gebruikt. De Nijmeegse index had een rood kaftje. Of die kleur iets met de politieke gezindheid van de docenten te maken had – ik heb het hier over de jaren zeventig – is me onbekend, maar het boekje kon toch als breekijzertje in de klassenstrijd dienst doen. Niet letterlijk uiteraard, want klappen ermee gegeven – het had maar een slap kaftje – zouden het grootkapitaal niet op zijn grondvesten doen trillen. Nee, de werking was subtieler, de keuze van de werken was zodanig dat bestudering ervan wel moest leiden tot de vorming van maatschappijkritische historici. En die zouden zich dan in het onderwijs weer inzetten voor het doorbreken van de heersende machts- en gezagstructuren.

*Barbara Tuchman,
De kanonnen van
Augustus
(Arbeiderspers,
Amsterdam 1991),
oorspr. The Guns of
August (1963),
vertaling Dr. A.
Alberts.*

Het werd ons met de paplepel ingegoten: kennis om de kennis bevestigt de bestaande verhoudingen in de samenleving, dus een goed historicus is altijd maatschappijkritisch. Bertolt Brecht laat zijn lezende arbeider vragen aan de geschiedenis stellen: wie bouwde Thebe en wie Babylon? En wie versloeg de Galliërs? Nou ja, dan weet u het wel, natuurlijk waren dat degenen in het donker die we nooit zien; dus de arbeiders en boeren en niet de in het zonlicht badende koningen en generaals. Geen geschiedenis meer van

grote mannen en hun grootse daden, maar geschiedenis waarmee structuren worden blootgelegd en waarmee de wereld te begrijpen en te verbeteren viel. Kortom geschiedenis over, voor en door het gewone volk uitgedrukt in cijfers en wetmatigheden.

Van een alledaags geschiedenisverhaal kon natuurlijk geen sprake meer zijn, tabellen en grafieken domineerden van nu af aan het geschiedenisboek. Daarmee kon ook nu eindelijk de wetenschappelijke pretentie van het vak worden waargemaakt! Je kreeg haast de indruk dat, net als in de letterkunde, een makkelijk te lezen boek, geen goed boek kon zijn.

Gewapend met dit inzicht toog ik vanuit de kille nieuwbouw in Dukenburg naar het lommerrijke groen van Heijendaal alwaar de letterenfaculteit van de KUN domicilieert. Bij de vakgroep economische en sociale geschiedenis – het eerste adjectief hadden ze niet zomaar daar gezet! – werd de essentie van het historische proces teruggebracht tot wiskundige formules. En om te vertellen hoe het niet moest, werd ons Pressers *Opstand* voorgehouden, omdat daarin alleen maar beeldende beschrijvingen stonden, maar geen enkele wetenschappelijke verklaring. Presser werkte niet modelmatig en babbelde er maar wat op los. Zulke geschiedenis is slechts een literaire bezigheid! Ik weet nog goed dat mijn begeleider de anekdotische passages uit mijn doctoraalscriptie wilde schrappen: te veel verhalend. Terwijl ik ze juist zo aardig vond, omdat ik dacht dat ze het betoog verlevendigden.

Of ik iets geleerd heb van mijn leermeesters? Als ik zeg heel veel, klinkt dat alsof ik ook heel veel weet. Dat soort uitspraken zijn er voor in de klas. Ik val mijn eigen onderwijzers niet af, maar hun structuralistische benadering van de geschiedenis heeft voor het onderwijs een gigantisch nadeel: hoe vertel je het de kinderen in de klas? Structuren zijn abstract en kinderen denken concreet. Zij maken zich voorstellingen van mensen van vlees en van bloed. En daar hadden wij het juist nauwelijks meer over gehad. Ik hoor het Jules Hermans – overigens een bijzonder inspirerend en stimulerend docent – nog zeggen in zijn lessen over de theorie van de geschiedenis: "Die mevrouw Barbara Tuchman schrijft

geweldig, maar het is geen geschiedenis. Ze schrijft romans!"

En Jules had werkelijk zo'n grote invloed op mij, dat ik in de boekenwinkel zelfs mijn ogen neersloeg, als ik op de schappen haar boeken zag: ik durfde ze geen blik te gunnen!

En toen kwam ik op een kwade dag voor de klas en moest ik gaan lesgeven over de Eerste Wereldoorlog. Ik had in mijn opleiding alles geleerd over de ijzeren loonwet van Ricardo, het levenspeil van de Engelse arbeider in de negentiende eeuw en over de demografische ontwikkelingen in het pre-industriële Europa, maar niets, maar dan ook helemaal niets, over de Eerste Wereldoorlog.

Daar sta je dan. Mijn collega's wisten alles over Kaiser Wilhelm, de dreadnoughts, het Zimmermann-telegram en de helse strijd om Verdun en ik moest mijn kennis over de Grote Oorlog, net als de leerlingen, uit *Kijk op Tijd* halen. Het kon en moest anders, dus op naar de bibliotheek! En wat leek me daar al van verre aan te grijzen, toen ik de plank met de boeken over de Eerste Wereldoorlog naderde? Welk boek beheerste in al zijn dominante aanwezigheid de kast? *De Kanonnen van Augustus* van Barbara Tuchman!

Ik kon er niet om heen. Dit boek moest ter hand worden genomen en worden bestudeerd. Met de forse paperback weggemoffeld, als betrof het een pornografisch blaadje, tussen een verhandeling over de indexprijzen van de rogge in Noord-Duitsland en de geschiedenis van het arbeiderszelfbestuur in Spanje, ging ik huiswaarts. Maar toen ik het opensloeg en begon

te lezen, leek een hele wereld voor mijn geestesoog te herleven! Ik kreeg een beeld van het Wilhelmische Duitsland: 'von Deutschen Wesen soll die Welt genesen'. Een indruk van het politieke leven in Frankrijk: Dreyfuss, 'la revanche', een president die sterft in een bordeel. Ik zag Duitse soldaten meekomen een Dikke Bertha door de Ardense heuvels manoeuvreren. Duitse soldaten, die hun frustraties afreageren op weerloze Belgische burgers, en Fransen poilus die wanhopig 'à l'outrance' aanvallen en in hun 'pantalons rouges' genadeloos afgeschoten worden. Ik voelde de hitte, de dorst, de moed, de domheid, de wanhoop, de hoogmoed en de angst. Dit waren de verhalen die ik nodig had in de klas! Mensen van vlees en van bloed!

Barbara Tuchman herschiep de zomer van 1914. Dat deed ze niet met cijfertjes en tabellen, maar alleen met woorden. Haar woorden vormen een prachtige vertelling. Wie dit boek heeft gelezen, heeft beelden gekregen van de Eerste Wereldoorlog. Beelden die nooit meer loslaten.

Het kiezen van een favoriet millennium boek is een onmogelijke opgave. Het beste boek van de laatste duizend jaar? Duizend jaar? Dat is wel erg lang. Als je zelf bijna een halve eeuw leeft is dat een tijdmaat die net overzichtelijk te maken is. Hoewel, overzichtelijkheid is nog wel te krijgen met tijdbalk en getallenreeks. Echt doorvoelen, weten wat die tijd inhoudt, hoe lang een decennium, een halve eeuw is; dat kun je alleen aan je eigen leven afmeten. En dan het beste. Ook daarvoor ontbreken objectieve maatstaven. Tenminste als je niet op de aanpak van Readers Digest vertrouwt. Ook hierin lijkt je eigen leven met eigen opvattingen de norm. Om het beste boek van het afgelopen millennium te kiezen kun je dus niet anders dan je eigen maatstaven aanleggen.

Volgens Rudi Fuchs, museumdirecteur te Amsterdam, is goede kunst kunst die herinneringen oproept. Dat kan gebeuren op veel verschillende manieren.

**Nico Dros,
Ter hoogte van het
Salsa-paviljoen (Van
Oorschot,
Amsterdam 1999).**

Gelukkig werkt het geheugen niet alleen 'letterlijk' maar ook associatief. Letterlijk beroerd worden door de beschrijving van eigen geboortegrond en ervaring overkomt alleen de schrijver van het boek zelf (want de literatuur reken ik voor het gemak maar onder de kunst zoals Fuchs die bedoelt). Meestal moeten wij lezers het doen met herkenbare ervaringen, soms geplaatst in een herkenbare omgeving. En dat hoeft in het geheel niet dicht bij de 'werkelijke' eigen leefwereld te staan. Herkenbare emoties kunnen ook in China plaatsvinden (zie het succes van *Wilde Zwanen*) of in een totaal andere tijd (zie *In de naam van de roos* bijvoorbeeld). Mijn eerste maatstaf voor de keuze van het millennium boek is dat het herinneringen moet oproepen.

Een tweede voorwaarde om mijn millennium-proef te doorstaan is een band met geschiedenis. Het boek moet te maken hebben met geschiedenis. Het hoeft niet per se een historische roman of een geschiedkundige studie te zijn,

maar het verleden en de studie ervan moeten er wel een rol in spelen. Bijna alle boeken die ik lees, waar ik mee bezig blijf en die me boeien gaan over geschiedenis. Dus mijn millennium boek moet dat ook.

In mei van dit jaar verscheen een boek dat aan deze twee voorwaarden voldeed – of het ervoor gemaakt was. *Ter hoogte van het Salsa-paviljoen* is geschreven door Nico Dros, die geboren en getogen is op Texel, net als ik. Zijn beschrijvingen van het landschap, de natuur die in zijn boek voorkomt, de mensen waarover hij vertelt: allemaal met een voor mij groot herinneringsoproep-gehalte. En hij is bovendien ook historicus.

De inhoud van het boek is niet kort en eenvoudig samen te vatten. Het is een fataal eindigende liefdesgeschiedenis (tussen Vos, de hoofdpersoon, en Resi), het is de zoektocht van een historicus naar een thema voor een diepgravende studie, het beschrijft de worsteling die het werken aan dit onderzoek vergt (een studie naar een twintigste-eeuwse kerkscheuring in Oosterend), het laat iets zien van de verhouding tussen ouder en kind en het gaat over vriendschap en trouw.

Tegelijkertijd levert de beschrijving van de groep jonge Texelaars die gaat studeren in Amsterdam en die in de diaspora aan elkaar blijft hangen om niet in de grote stad verloren te gaan, hilarische taferelen op. Het kraken van de jaren zeventig en tachtig in de *Kanaalbuurt*, de ontruiming, rellen, onderhandelingen met de gemeente, het gezamenlijk opknappen van sloop-panden, het komt allemaal in het boek voor. De overgang van jongeren van een beschermd dorpsleven naar de heftige grote stad wordt hier trouwens beter beschreven dan Van der Heiden dat doet in zijn *Onder het plaveisel het moeras*.

In nachtelijke gesprekken tussen Vos en zijn Oosterendse vriend Arend worden beschouwingen ten beste gegeven over de geschiedenisstudie, literatuur, religie (vanwege dat onderzoek naar die kerkscheuring) politiek en wat hen zoal bezighoudt:

'Weet je wat ik eigenlijk het liefste wil?' had Vos diezelfde zomer een keer tegen Arend gezegd.

'Nou?' wilde deze weten.

Nico Dros Ter hoogte van het Salsa-paviljoen

'Ik wil het verleden vinden', gaf Vos plechtig te kennen.

'Dat heb ik altijd wel gedacht', zei Arend. 'Een prachtig voornemen. Je ziet het voor je; het verleden vinden.'

Door dit soort gesprekken wordt duidelijk hoe de hoofdpersoon zich ontwikkelt, de flaptekst noemt het zelfs een Bildungsroman.

Geschiedenis is een merkwaardig vak. In alle omschrijvingen ervan zit een dubbele bodem: het gaat bij de bestudering van de geschiedenis niet alleen om het verzamelen van bronnen om het verleden te reconstrueren, maar ook om het verhaal erachter, het verhaal van het verleden, het verhaal van de studie van het verleden.

De sociologische en statistische methodes en procedures van de moderne geschiedschrijving laten zich moeilijk combineren met de literaire eisen van die geschiedschrijving in andere zin. En dat is jammer.

Dit dilemma houdt Nico Dros al langer van de straat. Bezigt met onderzoek voor een historisch proefschrift kon hij het niet laten zijn fantasie op het verleden los te laten. In zijn debuut uit 1991 (*Noorderburen*) geeft Dros in een semi-historisch kader (een soort Van der Capellen wordt na publicatie van een

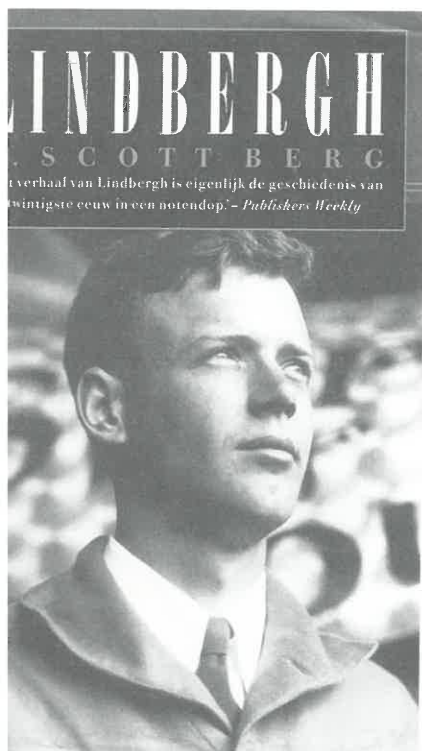
opruiend pamflet verbannen naar een – verloren geraakt – gehucht op Texel, waar hij verzeild raakt in een uitzichtloze liefdesrelatie) die fantasie vrij spel. Maar wel in een herkenbare historische setting, met een mooie mengeling van historisch juiste gegevens en gekleurd met eigen interpretatie en fantasie. In *Noorderburen* beschreef hij een 'ander verleden', net als in *Ter hoogte van het Salsa-paviljoen*. In dit laatste boek zet hij de tegenstelling tussen literatuur en geschiedschrijving (in een gesprek met Resi) als volgt uiteen: *'Neem de geschiedschrijver; vaak ziet hij zich gefnuikt door een schaarste aan gegevens. Verbeeldingskracht is ook in dit genre belangrijk, maar je mag het verhaal niet zelf verzinnen en je moet bij je bron blijven (...)* Dikwijls begint het verhaal van de dichter of romancier daar waar de geschiedschrijver er een punt achter zet, omdat de bronnen zwijgen. En daarom staat de fictie boven de geschiedschrijving'.

Welk van deze twee boeken ik nu echt beter vind is voor mij nog geen uitgemakte zaak. *Noorderburen* is prachtig, volgens mij veel beter dan *Gewassen vlees* van Thomas Rozenboom dat de Libris-literatuurprijs in de wacht sleepte, een prijs waar *Noorderburen* ook voor genomineerd was (toen heette het nog de AKO-literatuurprijs). De taal van *Noorderburen* is enigszins archaïsch maar past perfect bij sfeer en tijd van het boek. Diezelfde archaïsche – overigens juist gehanteerde – taal en zinsbouw past minder soepel in *Ter hoogte van het Salsa-paviljoen* bij de sfeer van het verhaal. De jaren zeventig en tachtig hebben een veel minder barok taalgebruik dan in dit boek gehanteerd wordt. Toch past deze taal wel bij de hoofdfiguur: net zo romantisch en barok in zijn zwelgen in leven, liefde en lijden.

De veelheid aan thema's, de dikte van het boek, de talloze zijpaden die bewandeld worden, maken het boek niet makkelijk toegankelijk. Maar eenmaal binnen is er veel in te vinden; voor mij in ieder geval genoeg voor deze eeuw en dit millennium.

Een held van onze tijd

A. Scott Berg, 'Lindbergh'
(Luitingh-Sijthoff, Amsterdam
1999), 759 blz., f79,90,
vertaald door Anna Vesting.

Kleio-redacteur Hans Pols is docent geschiedenis aan het Penta College CSG Angelus Merula in Spijkenisse en tevens verbonden aan de Hogeschool Rotterdam en Omstreken.

Heldendom is van elke tijd; alleen heeft iedere tijd zijn eigen soort helden. Parafraserend zou je kunnen zeggen dat elke tijd de helden krijgt, die hij nodig heeft.

Gerlach was een losbandig ridder die tot inkeer en een voorbeeldig christelijk leven kwam. Dat was een thema waar je in de Middeleeuwen mee aan kon komen! Dus maakte de rooms-katholieke kerk er een van haar helden van: Sint Gerlach werd als voorbeeld gesteld aan alle God lasterende en liederlijk levende lieden. En toen Neêrlands deerlijk gekwetste nationale trots na de Belgische Opstand behoefte had aan een opstekertje, kon men in Van Speijks 'onsterfelijk, schoon dood' een daad van ultieme vaderlandsliefde zien. Wat was mooier dan je opofferen voor je vaderland, werd de kleine vaderlandertjes in de negentiende eeuw op de scholen voorgelouden.

Helden van onze tijd

Aan welke helden heeft onze tijd eigenlijk behoefte? Aan de aanbodkant – tegenwoordig kun je zaken als heldenverering toch het best maar in economische termen beschrijven – is het verlangen naar goed verkoopbare sterren te horen, terwijl het massapubliek aan de vraagkant helden wil die de 'waarden' van deze tijd belichamen; met ingrediënten als succes, sensatie, seks, sport en snel-geld kun je in onze vercommercialiseerde massacultuur dus een eind komen.

Sporters, filmsterren en popmuzikanten zijn de belangrijkste helden van onze tijd; zij belichamen alles wat door de massamedia verkocht en door het grote publiek geadoreerd kan worden.

Hun roem verkrijgen ze doorgaans al op jeugdige leeftijd. Weinigen zijn in staat hun succes te prolongeren – voor sporthelden is dat alleen al een fysieke onmogelijkheid –, waarna ze in de schaduw van hun eigen succes moeten leven. Ze blijven steeds de man of vrouw van dat succes uit het verleden, door de media er regelmatig publiekelijk aan herinnerd dat zij hun mooiste momenten al gehad hebben. Want de relatie met de populaire pers is ambivalent: onze moderne helden worden gemaakt en gebroken door de media.

Misschien was Charles Lindbergh (1902-1974) wel dé held van de twintigste eeuw, want hij had werkelijk alles wat het grote publiek boeide, zorgde jarenlang voor voorpagina-nieuws, wist steeds voor de schaduw van eigen succes uit te lopen en is tot het laatste moment van zijn leven in contact geweest met de groten der aarde. Kortom, hij is dus steeds meer geweest dan alleen de eerste mens die met een vliegtuig van New York naar Parijs ging. Eigenlijk maakte hij in zijn leven de sprong van Kitty Hawk naar de maan. En hij kende vrijwel al diegenen die betrokken waren bij die stormachtige ontwikkeling van de luchtvaart.

De populaire vlieger

Lindberghs levensverhaal is het verhaal van onze eeuw: hij begon op de boerderij van zijn vader te werken, raakte als jongen gefascineerd door het eerste het beste vliegtuig dat hij zag, besteedde een groot deel van zijn leven actief aan de luchtvaart, maar kwam aan het eind van zijn leven tot de conclusie dat alle nieuwe technolo-

gie de wereld meer bedreigde dan haar vooruit hielp en zette zich vanaf dat moment in voor het behoud van de natuur en de oorspronkelijke menselijke levensvormen.

Hij reed als veertienjarige jongen zijn familie in veertig dagen over erbarmelijk slechte wegen in een T-Ford van Minnesota naar Los Angeles, minder dan tien jaar later kon hij hetzelfde traject met een vliegtuig in enkele dagen afleggen. Op zijn vijfentwintigste vloog hij met de Spirit of St. Louis in zesendertig uur van New York naar Parijs, en in de jaren daarna heeft hij diezelfde reis nog ontelbare malen gemaakt in steeds snellere en steeds comfortabelere vliegtuigen.

Lindbergh hielp zijn vader met zijn campagne tegen de interventie in de Eerste Wereldoorlog, hij was zelf een van de leiders van de America First-beweging, die ageerde tegen het ingrijpen in de Tweede Wereldoorlog, maar vocht uiteindelijk toch, in de Pacific, tegen Japan. Tijdens de Koude Oorlog ontwikkelde hij een bijna panische angst voor een atoomaanval en liet daarom zijn huizen van speciale schuilkelders voorzien.

In de loop van zijn leven ontmoette hij Roosevelt, Göring, Edward VIII, Tsjang Kai-Sjek, Antony Fokker, Willy Messerschmidt, Johnson en Nixon, om maar wat namen te noemen.

De daad die Lindbergh wereldfaam verschaftte, was evenzeer een sportieve als een technische prestatie. Vliegeniers moesten in die tijd vooral veel lef en handigheid bezitten; in de jaren voor zijn gedenkwaardige vlucht op 21 mei 1927 verdiende Lindbergh de kost als stuntvlieger bij een 'rondvliegend' circus en met het vervoer van poststukken. Dat waren de enige mogelijkheden, buiten het leger, om je brood te verdienen in de luchtvaart. Diverse malen is hij daarbij ternauwernood aan de dood ontsnapt.

Sommige moderne helden hebben een haat-liefderelatie ontwikkeld met de pers in een innige verstrengeling van wederzijdse afhankelijkheid. Maar Lindbergh had de pers helemaal niet nodig, de pers hem des te meer. Want na zijn heroïsche vlucht over de Atlantische Oceaan was zijn populariteit tot ongekende hoogte gestegen. Het volk vratt alles wat de kranten over hem schreven. Het journaal achtervolgde hem, steeds op zoek naar

'nieuws'. Toch bleven de stukken in de krant lovend over alles wat hij deed.

Vraagtekens

Dat zou na twee affaires drastisch veranderen. De eerste was die van de Lindbergh-baby. Eind 1931 werd Charles jr. ontvoerd. De ontvoeringszaak is jarenlang met mysteries omgeven geweest. Omdat het onderzoek niet snel tot resultaten leidde en Lindbergh zelf zich daadwerkelijk met de zaak bemoeide, kwam de pers al snel met de wildste theorieën. In één ervan was Lindbergh zelf de dader van de ontvoering van zijn eigen zoon! Hij ontving duizenden brieven met adviezen en aanwijzingen van hele en halve gekken; een vrouw bood zelfs haar eenjarig zoontje ter adoptie aan! Ondertussen onderhandelde Lindbergh met de ontvoerder, hij betaalde losgeld, maar op de aangewezen plaats was zijn zoontje niet te vinden. Na tweeënzeventig dagen werd het stoffelijk overschot van de baby in de omgeving van het huis gevonden. Dit was stof voor nieuwe geruchten. Enige dagen na de vondst stond een foto van het lijke in de krant; een fotograaf had ingebroken in het mortuarium. Na drie jaar vond de arrestatie plaats van de vermoedelijke ontvoerder: het betrof de Duitse immigrant Hauptmann. Ook het 'proces van de eeuw' dat volgde, riep door de wijze waarop het verslagen werd in de pers bij het grote publiek de nodige vraagtekens op. Hauptmann werd uiteindelijk schuldig bevonden en stierf in de elektrische stoel.

Uit de gratie

Lindberghs relatie met de populaire pers, en dus ook met een deel van het grote publiek, was definitief verstoord. Dat zou nog erger worden door zijn deelname aan de America First-campagne.

Lindbergh was door zijn vele reizen in Europa ervan overtuigd geraakt dat de Verenigde Staten niets te zoeken hadden in het conflict tussen de Europese staten. Duitsland bleek krachtig geleid te worden en straalde energie uit. Frankrijk was verdeeld en defaitistisch. Bovendien schilde het echte gevaar toch in de Sovjet-Unie. Kortom, Lindbergh had een zekere voorkeur ontwikkeld voor krachtig leiderschap. Hij was de enige niet in die dagen. Hoewel hij zeker geen antisemiet was, wilde hij de ware aard van het Nazi-regime onvoldoende zien.

Misschien wordt een en ander wel verklaard door Lindberghs ergernis over de uitwassen van democratie en de massacultuur, en met name de schaamteloze opdringerigheid van de populairere pers. Lindbergh, de doener, die bewezen had zelf problemen te kunnen oplossen, was ook niet afkomstig uit een volksmilieu. Zijn vader was Congreslid geweest en hij zelf was getrouwd met een dochter van een van Amerika's machtigste bankiers. In ieder geval, hij kreeg half Amerika over zich heen, inclusief de president. Niets kon hij meer goed doen; hij was een landverrader, een antisemiet en een Nazi. Terecht was het niet, maar Lindbergh kreeg pas laat de gelegenheid om dat te bewijzen. Overigens is hij nooit publiekelijk teruggekomen op zijn standpunt, ook ten aanzien van de jodenvervolgingen niet. Waarschijnlijk was hij daar te koppig voor.

Waardering

Scott Berg heeft geen dun boek geschreven, maar zo'n bewogen leven als dat van Lindbergh doe je natuurlijk niet in een paar bladzijden af. Uiteraard hadden bepaalde passages, bijvoorbeeld die over de America-First beweging, korter gekund, maar daarvoor in de plaats had ik dan graag wat meer willen lezen over de luchtvaart-techniek uit de beginjaren. De beschrijving van Lindberghs vlucht met de Spirit of St. Louis leest als een jongensboek, het gedeelte over de ontvoering en de rechtszaak als een politieroman. En dat is de verdienste van Scott Berg.

Lindbergh was een held van onze tijd en dus geen heilige of iemand die zichzelf opoffert voor een hoger doel. Zo was hij niet en zo is hij ook niet beschreven. En dat is waarschijnlijk de grootste verdienste van Scott Berg.

Ik ben gek op langlopende series. Immers, in een langlopende serie kunnen de karakters zich ontwikkelen, is er tijd om de hoofdpersonen en bijfiguren beter te leren kennen. Als je gedwongen bent langere tijd met de materie bezig te zijn, kun je je goed inleven in de tijd en de zielenroerselen van de spelers in het epos. Op televisie kon ik maar niet genoeg krijgen van *Twin Peaks*. En ook wat boeken betreft geef ik de voorkeur aan reeksen. Zo'n serie moet eerst compleet zijn en dan is het wachten op de zomervakantie. Nog twee delen *Het Bureau van Voskuil* en ik kan weer weken vooruit.

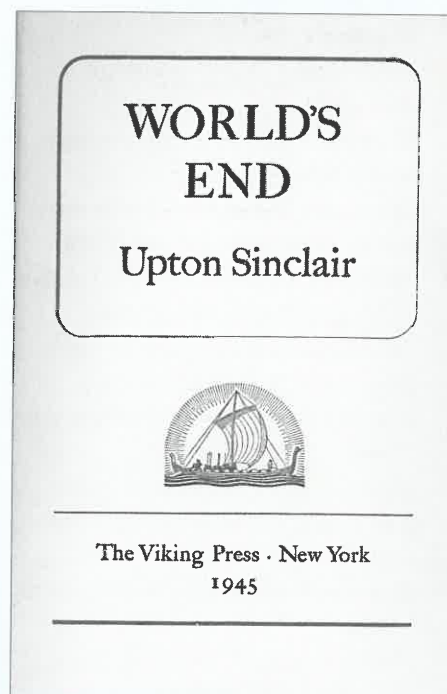
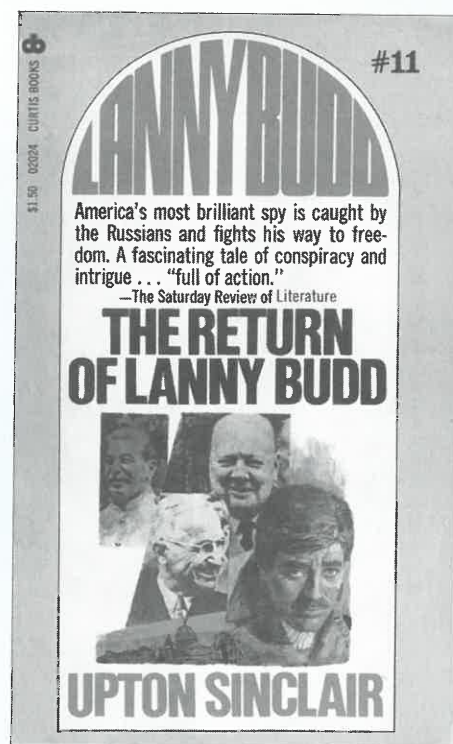
Upton Sinclair, World's End, Between Two Worlds, Dragon's Teeth, Wide is the Gate, Presidential Agent, Dragon's Harvest, A World to Win, Presidential Mission, One Clear Call, O Shepard, Speak, The Return of Lanny Budd.

en verrassend. Helaas niet in het Nederlands vertaald, maar wel niet al te duur als Penguinpocket verkrijgbaar (de titels zijn: *Nicolo rising, The spring of the ram, Race of scorpions, Scales of gold, The unicorn hunt, To lie with lions, Caprice and rondo*).

Maar mijn favoriete serie is toch wel die over Lanny Budd. Deze Amerikaanse millionairszoon heeft de geschiedenis van deze eeuw niet alleen meegeemaakt, maar ook beïnvloed. In elf delen, geschreven tussen 1940 en 1953, vertelt Upton Sinclair hoe de eerste helft van de twintigste eeuw de vorm heeft gekregen waar we nu op terugkijken. *World's End*, het eerste deel, begint in 1913 en laat zien hoe de Eerste Wereldoorlog Europa voor altijd veranderde en deel elf, *The Return of Lanny Budd*, vertelt over de tweedeling na de Tweede Wereldoorlog. Ondertussen heeft onze held contact gehad met Hitler, Stalin en alle andere personen die mee verantwoordelijk waren voor de tragedies van deze eeuw. Hoofdpersoon Lanny Budd is de zoon van een Amerikaanse wapenhandelaar en een mondaine moeder die haar leven in Juan-Les-Pins slijt. Door de verschillende connecties van zijn ouders, en door zijn vriendschap met een Duitser en een Engelsman, komt Lanny steeds weer in politieke wespennesten terecht. Hij leeft soms bij zijn moeder in Frankrijk, soms in de Verenigde Staten, maar hij verblijft ook regelmatig in Duitsland en Engeland. Zo maakt hij de beide wereldoorlogen en de periode daartussen mee vanuit verschillende gezichtspunten. Helaas is deze romancyclus nog slechts antiquarisch verkrijgbaar, maar ook wel in het Nederlands. Mocht u er tegenaan lopen, aarzel niet, verrijk uw volgende zomervakantie met een blik op de eeuw die u gevormd heeft! En laat u vooral niet ontmoedigen door het feit dat u aan een grote serie begint, want u zult zien dat het verslavend werkt!

De afgelopen vakantie werd gevuld met een prachtige reeks boeken over de wereld van de handel in de vijftiende eeuw. De serie heet *The house of Nicolo* en is geschreven door Dorothy Dunnett. Dit is een auteur naar mijn hart want ook zij is gek op lange reeksen. Behalve de zeven delen in de bovengenoemde serie heeft zij de zes delen tellende *Lymond Chronicles* geschreven. Deze serie historische romans die speelt in de zestiende eeuw heb ik gelukkig ook in mijn bezit, zodat ik me de komende vakantie geen zorgen hoeft te maken.

Maar momenteel ben ik nog de boeken over Nicolaas vander Poele aan het lezen en waan me in Brugge, Venetië, Cyprus, Afrika en al die andere exotische gebieden die in de vijftiende eeuw door de handelslust van een aantal pioniers werden ontsluit. Het is een prachtig geschreven reeks, spannend

Het jaar nul in Monty Python's 'Life of Brian'

Three wise men

(holy music)

Baby Brian Cohen: (crying)

Wise man 1: Ahem

Mandy Cohen: Ohhh! (whump)

Who are you?

Wise man 1: We are three wise men.

Mandy: What?!

Wise man 1: We are three wise men.

Mandy: Well, what are you doing creeping around a cow shed at two o'clock in the morning? That doesn't sound very wise to me.

Wise man 3: We are astrologers.

Wise man 1: We have come from the East.

Mandy: Is this some kind of joke?

Wise man 2: We wish to praise the infant.

Wise man 1: We must pay homage to him.

Mandy: Homage? You're all drunk. It's disgusting. Out! The lot, out!

Wise man 1: No -

Mandy: Bursting in here with tales about oriental fortune tellers. Come on. Out!

Wise man 2: No, no. We must see him.

Mandy: Go and praise someone else's brat! Go on!

Wise man 2: We -

Wise man 1: We were led by a star.

Mandy: Or led by a bottle, more like. Go on. Out!

Wise man 1: Well - well, we must see him. We have brought presents.

Mandy: Out!

Wise man 2: Gold. Frankincense.

Myrrh.

Mandy: Well, why didn't you say?

He's over there. Sorry the place is a bit of a mess. Well, what is myrrh, anyway?

Wise man 3: It is a valuable balm.

Mandy: A balm? What are you giving him a balm for? It might bite him.

Wise man 3: What?

Mandy: That's a dangerous animal.

Quick! Throw it in the trough.

Wise man 1: No, it isn't.

Mandy: Yes, it is. It's great, big mmmmm ...

Wise man 3: No, no, no, it is an ointment.

Mandy: Aww, there is an animal called a balm, ... or did I dream it?

So, you are astrologers, are you?

Well, what is he then?

Wise man 2: Hmmm?

Mandy: What star sign is he?

Wise man 2: Uh, Capricorn.

Mandy: Capricorn, eh? What are they like?

Wise man 2: Ooh, but ... he is the son of God, our Messiah.

Wise man 1: King of the Jews.

Mandy: And that is Capricorn, is it?

Wise man 2: Uh, no, no, no. That's just him.

Mandy: Ohh, I was going to say, 'Otherwise, there'd be a lot of them'. (sniff)

Wise man 1: By what name are you calling him?

(holy music)

Mandy: Uh, Brian.

Wise men: We worship you, O Brian, who are Lord over us all. Praise unto you, Brian, and to the Lord, our Father. Amen.

Mandy: Do you do a lot of this, then?

Wise man 2: what?

Mandy: This praising.

Wise man 2: No, no. No, no.

Mandy: Er, well, um, if you are dropping by again, do pop in. Heh. And thanks a lot for the gold and frankincense, er, but don't worry too much about the myrrh next time. All right? Heh. thank you.

Goodbye.

Well, weren't they nice? Hmmm. Out of their bloody minds, but still.

(Wise men leave)

Look at that. Hoo, hoo, hoo.

(Wise men return and grab presents)

Here! Here! Here!, that - that's mine!

Hee. Hey, you just gave me that! Oh.

(whump)

(holy music)

Baby Brian: (crying)

Mandy: Shut up. (smack)

B oeken

ZOJUIST VERSCHENEN

Bij uitgeverij Ars Scribendi verschijnen vier delen in een nieuwe reeks: Corona gidsen. Deze deeltjes zijn uitstekend geschikt voor brugklasleerlingen als aanvulling op hun geschiedenisboek. De boeken - *Het leven van de Egyptenaren* (ISBN 9054952571), *Het leven van de Grieken* (ISBN 9054952563), *Het leven van de Romeinen* (ISBN 9054952555) en *Het leven van de Vikingen* (ISBN 905495258x) - zijn geschreven door John Guy en kosten f24,95.

Voor de docent die het nieuwe schooljaar goed beslagen ten ijs wil komen heeft Amsterdam University Press een nieuwe serie opgezet onder het kopje 'begripsgeschiedenis van Nederland vanaf de vijftiende eeuw tot 1940'. Het eerste deel heet *Vaderland* en staat onder redactie van N.C.F. van Sas (477 blz., f79,50, ISBN 9053563474). Het tweede deel heet *Vrijheid* en staat onder redactie van E.O.G. Haitzma en W.R.E. Velema (371 blz., f69,50, ISBN 9053563482).

Bij Het Spectrum verscheen een goedkope herdruk van Eric Hobsbawm's *Een eeuw van uitersten*, een standaardwerk over de twintigste eeuw. Het is een veelgeprezen boek, dat de jaren 1914 tot 1991 beschrijft. Deze pil van 728 blz. kost slechts f34,90 (ISBN 9027467285).

Bij dezelfde uitgever zijn de *Herinneringen* van Saul Friedländer uitgekomen. In dit aangrijpende boek kijkt de beroemde historicus terug op zijn jeugd in het Derde Rijk. Geboren in Praag moet hij op zijn zevende jaar met zijn ouders naar Frankrijk vluchten. Zelf weet hij aan de Nazi's te ontkomen op een strenge katholieke kostschool, zijn ouders hebben hun noodlot niet kunnen ontlopen (188 blz., f24,90, ISBN 9027467374).

Verwant aan het thema van het vorige boek is de studie van Ron Rosenbaum *Waarom Hitler?* De auteur onder-

zoekt de persoon Hitler en de literatuur over hem. Hij gaat in op alle verschillende theorieën, die er in de loop der jaren zijn verschenen, van Alan Bullock tot en met Daniël Goldhagen (Prometheus, 512 blz., f69,90, ISBN 9053337695).

Verzet in Nederlands-Indië bevat het levensverhaal van Bep Stenger zoals zij dat vertelde aan Nadet Somers, die er

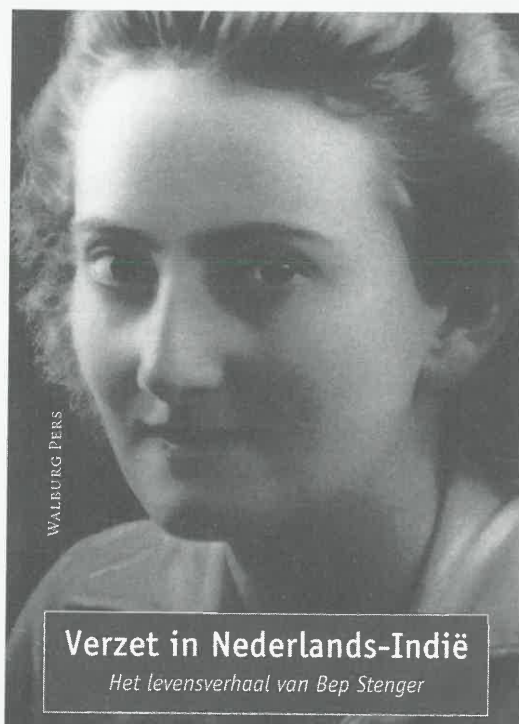
een boekje van maakte. Stenger zat tijdens de Tweede Wereldoorlog in Indië in het verzet. Zij smokkelde voedsel, medicijnen, berichten en wapens en hielp onderduikers. Pas in 1980 ontving zij het Verzetsherdenkingskruis (Walburg Pers, 112 blz., f29,50, ISBN 9057300311).

Tenslotte wat lichtere kost: bij Prometheus verscheen een boekje van Frédéric Pages met interessante weetjes over de grote denkers uit de geschiedenis onder de titel *De filosoof staat om vijf uur op* (160 blz., f19,90, ISBN 9053337946).

En als sluitstuk deze keer een prachtige nieuwe historische roman die speelt in de tijd van de Franse Revolutie, *Het meten van de wereld* door Denis Guedj. Op 24 juni 1792 vertrekken twee koetsen vanuit Parijs naar Duinkerken en Barcelona.

Twee astronomen hebben de opdracht gekregen om de meridiaan te meten die tussen die twee steden loopt. Het gaat erom een universele maat vast te stellen, de meter. Wat volgt is een literaire thriller over het lot van deze expedities en de onderzoekers. Een absolute aanrader! (Bert Bakker, 304 blz., f49,90, ISBN 9035120701).

Jos Trippenzee

UIT DE REGIO

Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Uitgeverij SUN, Nijmegen 1999) 349 blz., prijs f49,50.

Hoe verliep het proces van afbraak van de maatschappelijke orde van het *ancien régime* eind achttiende eeuw, toen eerst de Patriotten de trom roerden, en vervolgens de Fransen de wet kwamen stellen? Maarten Prak (Universiteit Utrecht) gebruikte 's-Hertogenbosch als studie-object om dit proces minutieus na te gaan.

Bij de presentatie van zijn boek in het Bossche stadhuis werd gewezen op de actualiteitswaarde van deze studie. In onze tijd is er ook sprake van spanning tussen de zorgzame samenleving en individualisering. Welke maatschappij is het meest verkieslijk? De 'ouderwetse', met haar kleinschalige verhoudingen, maar beklemmende sfeer, of de 'moderne' grootschalige, maar anonieme massasamenleving?

Net als menige andere stad klampte Den Bosch zich vast aan de oude privileges. De stad was in de verhoudingen van de Republiek een bijzonder geval. Gelegen in het generaliteitsland Staats-Brabant had de stad geen gewone vertegenwoordiging in 's lands vergaderzaal. Tegelijk genoot de stad een aanzienlijke mate van bestuurlijke autonomie. Zo'n stad was in vele opzichten een staatje in het klein. Wel moest men de commandant van het garnizoen, dat zetelde in de gehate Citadel, naar de ogen zien en had men nadeel van de generaliteitsstatus van heel Brabant. Het Brabantse streven naar gelijkberechtiging is keer op keer gestrand op de onwil van de hoge heren in Den Haag.

Prak introduceert het begrip 'corporatisme'. De oude samenleving hing aan elkaar van sociale verbanden, geïnstitutionaliseerd in corporaties zoals de gilden, de schutterijen en de instellingen voor armenzorg. De bestuurders van deze verenigingen behoorden tot de goedgevoelde middenklasse. Via het petitierecht hadden de overige burgers ook een bepaalde mate van inspraak. De poorters van Den Bosch genoten allerlei privileges, zoals het recht verpleegd te worden in het Groot Ziekengasthuis. Immigranten zoals joden genoten die voorrechten niet.

In de jaren 1780 kwamen de Patriotten opzetten. Wie zou verwachten dat hun eisen een breuk met het verleden betekenden, ver-

gist zich. De radicaliteit van hun programma werd ingegeven door de parameters van het corporatisme; bestuurlijke autonomie, lokaal burgerschap, politieke representatie en een hoofdrol voor de gewapende burgerij. Hun concept was dat van de 'republikeinse veelheid', namelijk om de oude rechten en instellingen te ontdoen van de fnuikende invloed van het Haagse gezag van de stadhouder en zijn hof. De exercitiegenootschappen belichaamden heel sterk de idee van de gewapende burger als hoeksteen van de samenleving.

Pas in de Franse tijd, die begon in 1794-1795, kwam het model op van het 'democratische enkelvoud', uitgedrukt met de term 'volk van Brabant'. Het plaatselijk belang werd daarin ondergeschikt gemaakt aan dat van het grotere geheel, het zich emanciperende gewest, dat in maart 1796 als achtste gewest werd opgenomen in de Bataafse republiek.

Maarten Prak analyseert het proces van verandering in de lotgevallen van achtereenvolgens het burgerrecht, het stedelijk bestuur, de burgerbewapening, de gilden en de sociale politiek. Hij maakt daarbij aannemelijk, dat het geval-Den Bosch representatief is voor vele stedelijke gemeenschappen in ons land. De centralistische grondwet van 1798 en de volgende versies daarvan holden het corporatisme langzaam uit. De republiek was immers één en ondeelbaar, met het individu als kleinste cel van de samenleving. Afschaffing van de oude organen zoals de gilden ging niet zonder slag of stoot. Het duurde tot 1820 voordat de gilden vrijwel volledig tot het verleden behoorden. Toen pas kwam er een eind aan de corporatieve ordening van de maatschappij, die sedert de Middeleeuwen vorm had gekregen. Daarmee verdween ook de vanzelfsprekende verantwoordelijke maatschappelijke rol voor de middenklassen. Het duurde tot de tweede helft van de negentiende eeuw, voordat die klassen iets van hun verloren identiteit herwonnen.

Prak heeft een baanbrekende studie verricht, die menig een zal overtuigen. De geschiedenisdocent kan zijn blik op deze woelige periode weer eens op scherp stellen.

Jan van Oudheusden

'CLOETKENS VAN VLEYS...'

De keuken van de late middeleeuwen. Een kookboek uit de Lage Landen, bezorgd en van commentaar voorzien door Ria Jansen-Sieben en Johanna Maria van Winter. (Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1998) 219 blz.

De verzameling recepten die in dit boekje wordt uitgegeven, is afkomstig uit een laatmiddeleeuws handschrift, dat onder nummer 476, in de Universiteitsbibliotheek van Gent bewaard is gebleven. Door verschillende personen zijn er omstreeks 1515 allerlei recepten in opgetekend. Het handschrift is naar alle waarschijnlijkheid het eigendom geweest van iemand uit de goedgevoelde klasse in of rond Gent. De recepten lijken in elk geval bedoeld voor welgestelde burgers. Vooral het gebruik van dure exotische specerijen wijst daarop.

De uitgave opent met een hoofdstuk over de historische achtergrond van deze verzameling recepten. De lezer vindt hierin veel wetenswaardigheden over het koken in het begin van de zestiende eeuw. Er werd in die tijd bijvoorbeeld maar tweemaal per dag gegeten, namelijk rond het middaguur en 's avonds, kort voor zonsondergang. Een ontbijt was nog geen algemeen geaccepteerde maaltijd. Alleen zieken en schoolkinderen aten bij het begin van de dag een stuk in bier of wijn gedoopt brood. Het hoofdbestanddeel van elke maaltijd werd gevormd door vlees of vis. Wat opvalt is dat er veel kippen en eieren werden gegeten. Die waren blijkbaar in de meeste huishoudens ruimschoots uit eigen voorraad beschikbaar.

De praktijk van het koken verschilde sterk van wat wij gewend zijn. Onze fornuizen op tafelhoogte waren geheel

MAARTEN PRAK
Republikeinse veelheid,
democratisch enkelvoud
*Sociale verandering in het Revolutietijdvak,
's-Hertogenbosch 1770-1820*

Een bijzonder boek
over 's-Hertogenbosch
ten tijde van de revolutie

SUN Memoria
Aldus-Hertogenbosch

onbekend. Men kookte op vuurplaatsen. Dit waren gemetselde plateaus van steen met openingen, waarop potten en pannen of roosters konden worden gezet of gelegd. Er kon ook een spit op worden vastgemaakt. Daarnaast kende men gemetselde ovens om brood, taarten en pasteien te bereiden. Verder was geen keuken in die tijd compleet zonder een groot vuur in de schoorsteenmantel. Boven dat vuur hing aan een verstelbare haak een grote metalen kookpot of ketel.

In het inleidende hoofdstuk wordt ook ingegaan op de vraag of dit soort kookboeken zijn geschreven door mannen of door vrouwen. Het idee dat de keuken in het verleden bij uitstek het terrein van vrouwen was, biedt in dit opzicht weinig houvast. Alle ons bekende kookboeken uit de middeleeuwen zijn door mannen geschreven. De schrijvers komen in dit verband met een nieuwe kijk op de veranderingen in de rolverdeling tussen mannen en vrouwen, die aan het eind van de middeleeuwen plaatsvond. Volgens hen is sprake van een *'emancipatie naar de keuken'*. Van oudsher was de keuken niet het domein van de vrouw maar van de man. Werk in de keuken was mannenwerk, waar vrouwen niet aan te pas kwamen. Het domein van de vrouw was het washok. In de late middeleeuwen vond binnen de gegoede burgerij een opwaardering van de vrouw tot keukenprinses plaats. De hier uitgegeven recepten zijn zo misschien wel voor een deel door vrouwen geschreven. De verzameling ontstond immers in een tijd waarin ze de verantwoordelijkheid voor het keukenbedrijf aan het veroveren waren.

Het zelf uitproberen van een van de vele recepten, lijkt niet erg voor de hand te liggen. Een groot praktisch probleem is het vrijwel ontbreken van exacte aanduidingen van tijdsduur en van precieze maten en gewichten. In de keuken werkte men in de middeleeuwen niet met kooktijden volgens de klok, maar met een zandloper, volgens de lengte van een gebed of op het gevoel. Karnemelk met eierdooiers moest bijvoorbeeld *'een paeter noster lanck'* op het vuur staan. Op het gebied van maten en gewichten bestond in die tijd een verwarrende verscheidenheid: iedere stad had haar eigen systeem van ponden en dergelijke. Er staan dan ook allerlei vage aanduidingen in het kookboek, zoals bijvoorbeeld een *'weijnich'*, een *'hantvol'* of een *'handtwolleken'*.

Voor historici lijkt daarom vooral het inleidende hoofdstuk interessant. De schrijvers verzekeren de lezer echter dat zij vele malen uit dit kookboek hebben gekookt. Ze hebben als appetizer een vijftal recepten als praktische oefening vereenvoudigd. Dus wie zin heeft om *'te maicken soppijn Jacopijn'* kan meteen aan de slag. Het gaat hierbij om een gerecht dat genoemd is naar de Jacobijnen (predikheren) en dat bestaat uit sneden wittebrood met kippenvlees en kaasplakken, die zijn overgoten met kokende runderbouillon. Wellicht is het in samenwerking met een vak als verzorging te overwegen om op school iets uit het kookboek te (laten) maken. Er is keuze genoeg. Zo zijn er bijvoorbeeld recepten voor *'dicke wafelen'*, voor *'rijsten pamekoeken'* en voor *'cloetkens van vleys'*. Iets als *'hoe men een ree koicken sal in sijn selfs bloet'* is echter waarschijnlijk wat hoog gegrepen.

Het boek is voorzien van een uitgebreid glossarium en van verhelderende woordverklaringen. Het gaat om een tweede herziene druk van de eerste druk uit 1989.

Jo Beckers

FEITJES, FEITJES, FEITJES...

Liek Mulder, *Histo-kort. Een plattegrond van de algemene geschiedenis* (Walvaboek, Laren 1999), 140 blz., prijs f27,50 en Jaartallen in kaart gebracht, prijs f9,50.

De verschijning van het rapport-De Wit levert niet alleen discussie op tussen voorstanders van het historisch overzicht en pleitbezorgers van vaardigheden. Zij werpt ook vruchten af in de vorm van concrete, handzame overzichten van de vaderlandse en algemene geschiedenis. *Histo-kort* is zo'n uitgave. De auteur, Liek Mulder, docent geschiedenis, is co-auteur van schoolmethodes. Hij tekende (samen met A. Doedens) onder meer ook voor *Geschiedenis van Nederland* (1989) en *Geschiedenis van de twintigste eeuw* (1991).

Mulder voelde zich uitgedaagd door het rapport-De Wit. Dat wees immers op de noodzaak van een identiek minimumpakket aan historische overzichtskennis. *Histo-kort* geeft een strikt chronologisch opgebouwde kroniek, uitgaande van een jaartallenbalk aan de linkerzijde van elke bladzijde. Leerling en leraar moeten zich – te midden van een veelheid aan historische themata – snel kunnen oriënteren in een bepaalde periode. Volgens de inleiding fungeert bronnenonderzoek pas goed als de leerling ook weet welke plaats de feiten hebben op de ladder van de wereldgeschiedenis.

Het resultaat van Mulders inspanningen is een handig overzichtswerkje, dat begint bij de Australopithecus, vier miljoen jaar geleden, en eindigt in 1999, bij de invoering van de Euro. Er zijn zes hoofdstukken: Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe Geschiedenis, Nieuwste Geschiedenis, Moderne Geschiedenis. Er zijn 47 paragrafen. Een leerling die bijvoorbeeld de geschiedenis van de staat Israël wil opzoeken, heeft genoeg aan een enkele paragraaf in het laatste hoofdstuk.

Bij nadere inspectie valt er op de waarde van het boekje het een en ander af te dingen. De tekst is erg europacentrisch. Waarom staat er nauwelijks een woord over het Perzische Rijk of over Byzantium? Of over de buiteneuropese culturen in Azië en Amerika? Stiefmoederlijk bedeed zijn onder meer ook de slavenhandel, het kolonialisme van de zeventiende en achttiende eeuw, de industriële revolutie, het modern imperialisme, en ontwikkelingen in Latijns Amerika zoals de Mexicaanse revolutie of het peronisme. Ook het negervraagstuk in de Verenigde Staten blijft onvermeld, net als trouwens het maoïsme in China en de apartheidspolitiek in Zuid-Afrika. Daar staat tegenover, dat oorlogen waar tegenwoordig geen geschiedenisleraar meer aandacht aan besteedt (zoals de Grote Noordse oorlog of de Oostenrijkse Successieoorlog) betrekkelijk prominent in beeld komen.

Voor het speurende oog van de perfectionistisch ingestelde recensent blijven veel slordigheden en feitelijke onjuistheden helaas niet onopgemerkt. Korea ligt niet aan de zuidgrens van China (108); Gregorius XI stierf in 1378 (45) in plaats van in 1478; de moordenaar van Frans Ferdinand,

Princip, was een Bosnische Serviër (86); het Atlantisch Handvest dateert van 1941 in plaats van 1943 (108). Over schrijffouten heb ik het maar niet. Van een boekje dat de feiten keurig op een rijtje zet, zou je een grotere accuratesse mogen verwachten.

Ten overvloede heeft de auteur aan zijn plattegrond ook een jaartallenkaart toegevoegd, uitgevoerd op geplastificeerd karton, gestoken in een transparante hoes. De kaart wordt aangeprezen als dé oplossing voor leerlingen die moeite hebben om overzicht te krijgen van de geschiedenis.

Aan de voorzijde staat de hoofdingeling van de geschiedenis. Per periode volgt na een korte inleiding een chronologische samenvatting van de belangrijkste feiten. Leerlingen moeten zich met behulp van de kaart snel kunnen oriënteren.

Mulder wil zijn uitgave dienst laten doen als leerboek en als naslagwerk. Ik moet nog zien hoe het in de praktijk werkt. Als puur naslagwerk moet het boekje vaak nee verkopen. Als het fascisme wordt behandeld, wordt terugverwezen naar de negentiende-eeuwse Romantiek, maar die stroming is via het register niet te vinden. Ook is het niet mogelijk de ontwikkelingen in – zeg – een land als Japan te traceren.

De sceptici inzake de mogelijkheid en wenselijkheid van chronologische overzichtskennis grijpen hopelijk deze uitgave niet aan om hun gelijk te halen. Want een historische plattegrond is mogelijk, dat bewijst Mulder; alleen: het kan beter.

Jan van Oudheusden

VROUWENGESCHIEDENIS

Voeden en opvoeden, Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis 19, 1999 (Stichting beheer IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam. Tel 020-668 5 866) 208 blz, f38,50 - met abonnement f32,50.

Vrouwengeschiedenis heeft het tijdperk van 'onderdrukking en verzet' achter zich gelaten en heeft in veel gevallen de directe levensomstandigheden als onderwerp verkozen boven politieke strijd. Dat is goed te zien aan de recente uitgaven van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Deze keer grijpt de redactie terug naar een onderwerp dat altijd werd

gezien als hét domein van vrouwen: voeden en opvoeden. Het biedt dan ook voldoende stof voor onderzoek naar visies op het vrouwzijn.

De angst dat meisjes van hun natuur zouden vervreemden maakt eind negentiende eeuw plaats voor een redelijk stormachtige ontwikkeling van het huishoudonderwijs. Zorg over het morele gehalte van de arbeidersklasse en de hoge zuigelingensterfte zetten onderwijsvernieuwers er na 1870 toe aan de opleiding voor het huishouden en daarmee van meisjes uit te bouwen.

De Belgische historicus Peter Scholliers beschrijft aan de hand van een studie naar Henegouwen dat bestuurders verwachtten dat de arbeidsproductiviteit van mannen zou toenemen, wanneer een vrouw leerde een goede huisvrouw te zijn. Het was het provinciebestuur niet ontgaan dat vrouwen na een lange werkdag in de fabriek nauwelijks aandacht besteedden aan de maaltijd. Daarnaast zou een betere scholing van goede huisvrouwen het alcoholisme kunnen bestrijden, want een man zoekt minder snel zijn heil in het café als het thuis gezellig is.

Aan de kwaliteiten van een huisvrouw werd dus een belangrijke sociale functie toegekend. Zij moest ervoor zorgen dat een geordend huis een bescherming zou bieden tegen de harde strijd daarbuiten. Aan het eind van de 19e eeuw dringt de overheid steeds meer die wereld binnen.

De zorg om de hoge zuigelingensterfte leidt tot campagnes om vrouwen te stimuleren hun baby's de borst te geven en niet een warme maaltijd, zoals gebruikelijk was. Annemarie de Knecht-van Eekelen beschrijft hoe kindermeel-fabrikanten daarbij vanaf het begin goed garen sponnen. Niet door te beweren dat kindermeel beter was dan borstvoeding, maar door de nadruk te leggen op de toegevoegde voedingswaarde.

De Knecht-van Eekelen en Scholliers beschrijven een veranderde visie op de rol van de vrouw als opvoeder en leverden daarmee mijns inziens de twee belangrijkste bijdragen aan dit Jaarboek, waarin verder aandacht is voor de verandering in etenstijden, de verandering van het voedingspatroon onder invloed van andere culturen en de gulzigheid van vrouwen.

Over het algemeen stelt het Jaarboek teleur in de wijze waarop veranderingen inzichtelijk worden gemaakt. Zeker is dat het geval bij de uitwerking die Wies Muijselaar gaf aan het gebruik van huishoudalmanakken uit de 19e en 20e eeuw als historische bron. Die periode laat toch de opkomst van de moderne huisvrouw zien. Ze besteedt wel aandacht aan de tafelschikking en maaltijdindeling die de almanakken voorschreven, maar in het geheel niet aan de manier waarop historici en scholieren die almanakken als bron kunnen gebruiken.

Het Jaarboek voor vrouwengeschiedenis met het thema 'Voeden en Opvoeden' valt in zijn geheel tegen. Het lijkt wel of de redactie teveel ruimte heeft gelaten aan de auteurs, omdat een duidelijke afbakening van het onderwerp achterwege is gebleven. De bijdragen zijn onderhoudend uitgewerkt, maar de inhoud beklijft nauwelijks en riep bij mij geen nieuwe vragen op.

De Holocaust in Europees perspectief

Lesproject

Het boek *Zeg dat we het niet vergeten, het verhaal van de Holocaust* is geschreven door Susan D. Bachrach en uitgegeven door Lemniscaat in Rotterdam.

Het begeleidend onderwijsmateriaal draagt de naam *Een van ons*. Het bestaat uit zes leerlingenboekjes, een docentenhandleiding en een videoband. Het is ontwikkeld door het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum (APS) te Utrecht en de Stichting Echelon te Amsterdam.

De auteurs zijn: Ido Abram, Monique de Jong en Jos van Remundt, m.m.v. Tamar Doff.

Boek en lesmateriaal zijn geschikt voor 14-15 jarigen in alle vormen van voortgezet onderwijs.

Bestellingen

Scholen kunnen een pakket bestellen met de volgende inhoud:

- het boek;
- docentenhandleiding;
- 25 mapjes (voor 25 leerlingen); in ieder mapje zitten zes verschillende leerlingenboekjes;
- de videoband.

Dit kost f150,-; bestelnummer 757001.

De verschillende onderdelen zijn ook los te bestellen:

- het boek f39,50, bestelnummer 757003;
- docentenhandleiding f25,-, bestelnummer 757004;
- set van zes verschillende leerlingenboekjes f20,-, bestelnummer 75005;
- de videoband f22,50, bestelnummer 757006.

De prijzen zijn exclusief verzendkosten.

Besteladres:

**APS/VODA, Postbus 85475, 3508 AL Utrecht.
Tel. 030-285 6655.**

In vogelvlucht enkele karakteristieken van dit materiaal

Dit zeggen de auteurs:

- 'Niet het Nederlandse perspectief staat centraal, maar het *Europese*. De Holocaust, de Sjoa, de Endlösung, de oorlog tegen de joden, was immers een Europese aangelegenheid.'
- 'Ook staat niet één kind centraal, in de persoon van Anne Frank of iemand anders, maar alle kinderen en jongeren, die toen vervolgd werden. *Twintig van hen* volgen we in het boek op de voet.'
- 'We hebben het in het boek niet alleen over joodse kinderen, maar ook over *gehandicapte, homoseksuele en zigeunerkinderen en jongeren*. En ook over de vervolging van de *kinderen van Jehova's getuigen* en bijvoorbeeld *Pools-katholieke kinderen*.'
- 'We besteden niet alleen aandacht aan de ouders, de slachtoffers en de verzetsmensen, maar ook aan de *omstanders: de meelopers en toekijkers*. Zij vormen in elke oorlog veruit de grootste groep. (In tijden van vrede trouwens ook.) Dankzij de meelopers en toekijkers kunnen de ouders hun gang gaan. In *Een van ons* schetsen we de portretten van tien vervolgd, een vader en een omstander. De tien vervolgd kozen we uit de bovengenoemde twintig kinderen en jongeren in het boek van Bachrach.'

Dit zeggen enkele recensenten:

- 'Van de jongeren zijn portretfoto's en korte biografieën afgedrukt. Die brengen hen en daarmee de lesstof dichtbij. Ook de kracht tot nadenken wordt gestimuleerd' (*Het Onderwijsblad*).
- 'Prachtige foto's. Goed leesbare teksten. Opdrachten gericht op persoonlijke betrokkenheid. Een aangrijpend en niets onthullend verslag. Ook voor jonge kinderen zeer geschikt' (*Kleio*).

Kleiookrant

ing de p...
ca-onderwij
integratie door veelheid aan opleidingen
ronduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
verleiden tot het creëren van
al behaalt uiteindelijk
een redelijk perce
de eindstreep. Bij
dingen is meer

Nieuws van het

VGN

bestuur

Op 6 september is het bestuur met het nieuwe vergaderseizoen begonnen.

Niet helemaal compleet, omdat Hans Kummerer door drukke werkzaamheden niet alle vergaderingen meer kan bijwonen.

We zijn dan ook op zoek naar een nieuwe penningmeester.

Over de voortgang van de commissie-De Rooij (de vervolg-commissie op de commissie-De Wit) is weinig te melden. We hopen dat de commissie snel aan de slag kan. Het bestuur neemt hierover contact op met het ministerie. Op datzelfde ministerie vindt op 15 september overleg plaats over de examenproblematiek op het vmbo. Hoe gaan de examens er in de toekomst uitzien, komen er aparte onderwerpen en stofomschrijvingscommissies? Kortom, hoe zit het met de hele organisatie rond de vmbo-examens nieuwe stijl.

Op de vergadering van 20 september zal het bestuur spreken met de Intercommissie over lopende zaken en de nieuwe Commissie Lerarenopleiders instellen.

In de vergadering van 11 oktober is tijd gereserveerd voor overleg met de OAC over de sterkte/zwakte analyse van de VGN. De commissie is daar hard mee bezig en houdt interviews met andere commissies en zal via *Kleio* alle leden raadplegen.

Voorlopig is er weer veel te doen in de VGN!

Renée Schreuder

Teylers Museum

De zonsverduistering

In het boekenkabinet van Teylers Museum in Haarlem is een tentoonstelling te zien over het verschijnsel zonsverduistering. Achttiende-eeuwse instrumenten, prenten en pamfletten over historische zonsverduisteringen laten zien hoe men daar toen technisch mee om ging en hoe men erop reageerde.

In het dagboekje van de Friese onderwijzer Hoyte Roucoma is de laatste totale zonsverduistering in het tegenwoordige Nederland in 1715 beschreven. Hij meldt dat hij door de duisternis geen les meer kon geven.

Dus als u wilt weten wat een zonsverduistering allemaal teweeg kon brengen: tot en met 21 november kunt u terecht.

Nederland immigratieland

Zeven zaterdagochtendlezingen waarin deskundigen uiteenzetten hoe de migratie naar Nederland is verlopen en welke invloed dit heeft gehad op de Nederlandse samenleving.

23 oktober – Jan Lucassen
'Nederland: een immigratie-

Gezocht

Een kandidaat (m/v) voor het penningmeesterschap.

Vanwege de eervolle benoeming van ons huidige bestuurslid in een andere functie heeft deze voortijdig zijn bestuurslidmaatschap op moeten zeggen. Hij is bereid het nieuwe bestuurslid grondig in te werken in de materie. Bovendien wil het bestuur binnen afzienbare termijn een vernieuwde financiële en administratieve structuur opzetten.

Wij zoeken een kandidaat die op de hoogte is of zich wil inwerken in de moderne vereni-

gingsfinanciën en deel wil uitmaken van het bestuur van de VGN.

In ruil kunnen wij een riant beloning in het vooruitzicht stellen:

- vergoeding van alle kosten met betrekking tot het penningmeesterschap;
- medewerking van de huidige penningmeester en de huidige administrator en natuurlijk de zittende bestuursleden;
- diners aansluitend aan bestuursvergaderingen;
- een gevoel van onmisbaarheid voor de VGN.

De ingewerkte nieuwe penningmeester (m/v) kan de taak naar schat-

ting in één dagdeel per week uitoefenen.

Voor verdere informatie:
Hans Kummerer,
Dr. Dreeslaan 205, 5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138,
e-mail:
jn.kummerer@hetnet.nl
Kees Weltevrede,
Dubbeldamseweg Zuid 350, 3312 KT Dordrecht.
Tel. 078-6390699,
e-mail:
c.weltevrede@wxs.nl

Brieven met sollicitatie zenden naar Kees Weltevrede voor 11 oktober 1999.

land bij uitstek';
20 november – Kees
Groenendijk en Leo Lucassen
'Migratie: het toelatingsbe-
leid';
11 december – Erik Jan
Zürcher en Herman Obdeijn
'Migratie en het gebied van
herkomst';
12 februari – Annemarie
Cottaar en Wim Willems
'Migratie en vestiging vanuit
de koloniën';
18 maart Marlou Schrover en
Jan Rath 'Vestiging en
beroepsspecialisering';
22 april Jan Lucassen en Rinus
Penninx 'Vestiging, het maat-
schappelijk middenveld en
migrantenorganisaties.

De lezingen beginnen om
11.00 uur (10.30 uur koffie).
De hele reeks kost f95,-, een
enkele ochtend f15,- (kaarten
aan de zaal).

Teylers Museum, Spaarne 16,
Haarlem.
Di. t/m zat. 10-17 uur, zon- en
feestdagen 12-17 uur.
E-mail: teyler@euronet.NL
Voor inlichtingen: tel. 023-
5319010.

De media in de huiskamer

Congres VGTE

Op 20 oktober organiseert de
VGTE een congres gewijd aan
de geschiedenis van het per-
soonlijk leven in de twintigste
eeuw en de ingrijpende veran-
deringen die de media teweeg
hebben gebracht.

Spreekers zijn:
Rob Kroes, hoogleraar
Amerikanistiek aan de
Universiteit van Amsterdam
over 'Televisie in de jaren vijf-
tig: een koekoeksjong in het
gezin',
Carl C. Rohde, Werkgroep
Masscommunicatie en PR UU
over 'De medialisering van
ons bestaan en zijn gevolgen',
Huub Wijfjes, Instituut voor
Geschiedenis, sectie journalis-
tiek, RUG, over 'Radio en inti-
miteit';
Suzanne Aasman, Instituut
voor Geschiedenis RUG, over
de grens tussen privé en open-
baar aan de hand van voor-
oorlogse familiefilms;

Henri Beunders, hoogleraar
geschiedenis van media en
cultuur Erasmus Universiteit
Rotterdam, over 'Media, bind-
middel of surrogaat-gemeen-
schap?';
Liesbeth van Zoonen, hoofd-
docent Communicatie-
wetenschap UvA, en Maarten
Reesink, Film en Wetenschap
UvA, over 'All You Need Is
Love: nationale varianten van
entertainment'.

Het congres wordt afgesloten
met een forumbijeenkomst
waaraan deelnemen: Sonja de
Leeuw (mediawetenschapper
UU), Joke Hermes (tv-weten-
schapper UvA), Bas Heijne
(publicist), Maarten Huygen
(tv-recensent NRC
Handelsblad) en Cas Wouters
(sociaal wetenschapper).

Het congres wordt gehouden
in de Aula van het Academie-
gebouw van de Universiteit
Utrecht, Domplein 29,
Utrecht. De kosten bedragen
voor studenten en aio's f30,-
(zonder lunch f15,-), voor
overigen f50,- (zonder lunch
f35,-).

Aanmelding bij B.G.J. de
Graaff, NIOD, Herengracht
380, 1016 CJ Amsterdam, met
gelijktijdige overmaking van
het bedrag van inschrijving op
giro 5931729 t.n.v. Vereniging
voor de Geschiedenis van de
Twintigste Eeuw (VGTE) te
Groningen o.v.v. 'De media in
onze huiskamer'.
Nadere inlichtingen: B.G.J. de
Graaff, tel. 020-5233800.

Goethe Instituut Amsterdam

Films gebaseerd op romans van Heinrich Böll

In het Goethe Instituut worden
in de maand oktober vier
films gedraaid, die spelen in
het na-oorlogse Duitsland.

Maandag 11 oktober: *Das Brot
der frühen Jahre* (1962) onder
regie van Herbert Vesely, met
o.a. Christian Doerner en
Vera Tschichow – een van de
eerste producties van de

Nieuwe Duitse Film uit de
jaren zestig geeft een kritische
blik op de Wirtschaftswunder-
maatschappij.

Woensdag 13 oktober:
Ansichten eines Clowns (1975)
onder regie van Voytech
Jasmy – afrekening met maat-
schappij, staat en kerk in het
Adenauer-tijdperk.

Maandag 18 oktober: *Haus
ohne Hüter* (1975) van Rainer
Wolffhardt met onder andere
Karin Baal en Günter
Lamprecht – film over de eer-
ste jaren na de oorlog en het
doorwerken van het verleden.

Maandag 25 oktober: *Die verlo-
rene Ehre der Katharina Blum*
(1975) van Margarethe von
Trotta en Volker Schlöndorff –
terrorisme en roddelpers in
het Duitsland van de stads-
guerrilla.

De voertaal van de films is
Duits. De toegang is gratis.
Aanvang 20.00 uur
Goethe Instituut, Herengracht
470, 1017 CA Amsterdam.
Tel. 020-6230421.

Hallo Nachbar! ... Dag buur- vrouw!

Nederlands-Duitse betrek- king in cartoons

Deze reizende tentoonstelling
bezoekt van 22 oktober t/m 28
november Den Bosch en is
daar te zien in de Tuingerij
van het Noordbrabantse
Museum. Verder is de ten-
toonstelling dit jaar ook nog
te zien in Groningen in
december.

Bij SDU verscheen de gelijkna-
mige catalogus. Hij bestaat uit
twee delen: Duitsland in de
spiegel van de Nederlandse
karikatuur en Nederland in de
spiegel van de Duitse. In een
groot aantal cartoons en enke-
le korte schetsen wordt duide-
lijk gemaakt hoe Nederlanders
en Duitsers over elkaar oorde-
len. In het boek staan ook een
overzicht van de Nederlands-

Duitse betrekkingen vanaf 1946 en korte biografieën van de tekenaars en auteurs. Wanneer u de reizende tentoonstelling niet ergens bezoekt toch zeer de moeite waard! En niet alleen voor docenten met eindexamenklassen.
Hallo Nachbar! Dag buurvrouw! (SDU, Den Haag 1999) 160 blz., prijs f29,90, ISBN 90 1208 727 9.

46

Rijksmuseum Amsterdam

Speerpunt geschiedenis: het Kinderwetje van Van Houten, 1874

Tot 1 december 1999 wordt met een tentoonstelling in de Afdeling Nederlandse Geschiedenis gevierd dat 125 jaar geleden (op 19 september) de wet tegen de kinderarbeid werd ingevoerd.

Te koop

Tegen ieder aannemelijk bod: Keesings Historisch Archief 1970 - 1988 Tijdschrift Holland 1980 - 1986 Tijdschrift voor Geschiedenis 1982

Tel. 0172 - 602820.

Hoi BiT-kids

Behalve een griezel-manie ook een geschiedenis-tic? Uitgeverij Piramide werkt eraan. Onlangs verscheen het eerste nummer van *BiT Back in Time*, een gratis tijdschrift voor jongeren tussen 10 en 14 jaar, die van lezen en geschiedenis houden. Het blaadje zal twee keer per jaar gaan verschijnen. In dit eerste nummer staan de Noormannen en de auteur Ton van Reen centraal. Over de Noormannen een tijdbalk en feiten in de BiT Files. Van Ton van Reen wat persoonlijke informatie en een kort verhaal. Verder natuurlijk titels en enkele korte besprekingen van historische jeugdboeken door jongeren. Het is een goed ogend boekje, ongeveer A&O formaat en het bevat aardig wat informatie, voornamelijk op basisschool-niveau. U kunt het krijgen in de boekhandel.

Noord Nederlands Toneel

Kopenhagen

Dit toneelstuk van Michael Frayn gaat op 25 september in Groningen in première en gaat vervolgens tot 1 december op tournee. Het zal te zien zijn in Amsterdam, Den Haag, Arnhem, Haarlem en Leeuwarden.

Het gaat over de ontmoeting van de Nobelprijswinnaars Niels Bohr en Heisenberg in 1941 in het door de Duitsers bezette Kopenhagen. Beide waren zij bezig waren met een nucleair programma. Heisenberg is op dat moment een van de belangrijkste kopstukken van de Duitsers, Bohr sluit zich later aan bij Oppenheimer in de VS. De inhoud van hun gesprek is nooit bekend geworden, zodat de auteur dat maar zelf verzon. Het gaat over de verantwoordelijkheid van de wetenschapper ten opzichte van de samenleving in het algemeen en van zijn vaderland. In Engeland had het stuk veel succes. Het werd uitgeroepen tot 'Best Play of the Year'.

Het is geen makkelijk stuk, maar vooral met tweede fase-leerlingen kan er een mooie gedachtewisseling uit voortkomen over de ontwikkeling van de A-bom. Met oog daarop is er een speciale informatiemap voor docenten beschikbaar. Zie ook: <http://www.nnt.nl>

Educatieve Omroep

TELEACNOT
educatieve omroep

In september en oktober starten een aantal interessante uitzendingen

'Byzantium, het verloren keizerrijk' is het onderwerp van een serie die start op zondag 26 september om 23.00 uur op TV2. De serie bestaat uit vier programma's van vijftig minuten. Constantijn de Grote, de rol van het christelijk geloof, contacten met kruisvaarders en de plundwring van Constantinopel in 1204 en als vierde de komst van de Turken culminerend in de val van de laatste rest van het rijk in 1453 zijn de onderwerpen. Een videoband van deze uitzendingen kost f160,-.

Toneelrectificatie

Het stuk Jeanne d'Arc van de slachthuizen van Bertolt Brecht wordt gespeeld door de acteurs van Toneelgroep Amsterdam en niet door jongeren zoals vermeld in Kleio 5 (blz. 37). De voorstelling Balen wordt gespeeld door jongeren!

Vanaf 10 oktober wordt gedurende twaalf zondagen om 11.05 uur een programma uitgezonden op TV2 over industrieel erfgoed. Er komen diverse bedrijfstakken aan de orde, bijvoorbeeld de spoorwegen, de scheepsbouw, de zuivelindustrie, gas- en electriciteitsvoorziening, telecomunicatie en het havenbedrijf in Rotterdam.

Vanaf zondag 24 oktober zendt TV2 's avonds om 23.00 uur drie programma's uit, waarin legendarische monumenten uit een ver verleden – bijvoorbeeld Stonehenge en het Colosseum – worden gereconstrueerd. Bij de laatste twee series hoort een geïllustreerd boek waarin wat dieper wordt ingegaan op de onderwerpen van de serie (prijs f49,90). Het is in de boekhandel verkrijgbaar of telefonisch (09001344) of via Internet te bestellen: www.teleacnot.nl

Er staat meer interessants in de programmagids voor het najaar 1999. U heeft hem vast op school. En anders ligt er wel een stapeltje in de boekhandel of de bibliotheek.

VGN Didactiekconferentie 2000

28 en 29 januari

Geschiedenis? Millenniumbestendig!!

Een actieve en inspirerende conferentie voor geschiedenisleraren in het hele voortgezet onderwijs met workshops, lezingen, informatierondes en een leermiddelenmarkt.

• Workshops

Onderwerpen die aan bod komen zijn onder andere: Duitsland, RAF en Fassbinder, de VS na 1945, Internet, Werken met documenten uit de Tweede Wereldoorlog, De cholera-epidemie van 1866, De kerk bij ons in de buurt, Utrecht: 2000 jaar Domplein, Interculturele leerrou-te, Zappen in de buurt (onderzoekend leren in de eigen omgeving), Bronnenonderzoek in het archief en Samenwerking geschiedenis, aardrijkskunde en economie.

• Lezingen

H.W. von der Dunk houdt een bespiegeling over de afgelopen eeuw met als leidraad zijn eigen levensverhaal; Ileen Montijn spreekt over 'leven op stand'.

• Informatierondes

Hier presenteren zich enkele organisaties die met het geschiedenisonderwijs te maken hebben, maar waarvan de meeste leraren niet exact weten in hoeverre ze voor hun onderwijs bruikbaar zijn.

Meer informatie over programma en aanmelding in het volgende nummer van KLEIO en in de folder die in de tweede helft van oktober aan alle vaksecties geschiedenis wordt gestuurd.

VGN Conferentie voor jonge leraren 2000

27 en 28 januari

De conferentie speciaal voor geschiedenisleraren in het schooljaar of in de afgelopen jaren zijn begonnen met het voortgezet onderwijs. Ook studenten (in de eindfase) van de lerarenopleiding zijn welkom.

Het programma bevat nuttige workshops met praktische tips en ideeën voor de eigen lessen, en bijeenkomsten over de ontwikkelingen in het voortgezet onderwijs en voor het uitwisselen van ervaringen. Deze 'startersconferentie' begint op donderdag 27 januari om 16.00 uur en het

programma loopt door tot en met vrijdagmiddag. Deelnemers kunnen daarna tegen een gereduceerd tarief meedoen aan de informatierondes, de leermiddelenmarkt, de workshops op zaterdag en de slotlezing van de Didactiekconferentie volgen.

Het aantal deelnemers is beperkt tot maximaal dertig. Meer informatie in het komende nummer van KLEIO en in de folder die in de tweede helft van oktober naar alle vaksecties geschiedenis wordt gestuurd.

Atlantische Onderwijs Commissie

Samenwerken aan het profielwerkstuk

24-uurs werkconferentie op 9 en 10 december 1999 voor docenten Duits, aardrijkskunde, geschiedenis, economie en maatschappij-leer

De invoering van het profielwerk in de tweede fase stelt veel docenten voor vragen als:

- Hoe pak ik de samenwerking met collega's uit andere secties aan?
- Hoe breng ik het vakoverschrijdende element over aan de leerlingen?
- Wat is de rol van multimedia?
- Hoe toetsen we het eindresultaat vanuit de verschillende vakken?

Op deze en andere vragen willen wij, de SLO, het KPC, de Atlantische Commissie en het Duitsland Instituut (UvA) antwoord geven tijdens een werkconferentie, die start op donderdag 9 december 16.00 uur en duurt tot vrijdag 10 december 16.30 uur. De conferentie vindt plaats bij de SLO in Enschede.

• Werkwijze

Docenten uit de verschillende secties zullen tijdens de studiedag gaan samenwerken aan een (al dan niet multimediaal) profielwerkstuk over uiteenlopende onderwerpen als de integratie van Oost- en West-Duitsland, Berlijn, de integratie van Midden-Europa in Euro-Atlantische instellingen (EU, NAVO) op veiligheids-, economisch, democratisch

en cultureel gebied en de Duits-Nederlandse betrekkingen.

Als bronnen worden Internet gebruikt en een selecte bibliografie. Op deze wijze willen we inzicht krijgen in knelpunten en mogelijke oplossingen met name op terreinen als de noodzakelijke didactische vaardigheden, de samenwerking met collega's uit andere secties en het formuleren van beoordelingscriteria bij het profielwerkstuk.

Omdat het vakoverschrijdend element centraal staat, krijgen collega's van verschillende (drie of vier) secties van één school voorrang bij aanmelding en korting op het deelnametarief. Individuele docenten betalen f598,-, het kortingstarief is f530,- per persoon. In deze prijs is de overnachting, diner en lunch en een praktische en uitvoerige handleiding voor het profielwerkstuk inbegrepen. Aanmeldingen worden in volgorde van binnenkomst behandeld, met inachtneming van de bovengenoemde voorrangsregeling.

De inschrijving sluit op 11 oktober.

Inschrijvingsformulieren kunnen worden opgevraagd bij SLO: via Internet <http://www.slo.nl/> aldaar volgens de optiesnelkoppelingen, of telefonisch bij mw. H. Robertson, tel. 053-4840466.

Staatsinrichting in het vmbo

**Oproep eendaagse werkconferentie,
10 november 1999 in Utrecht**

*Wie wil meedenken over de didactiek van
Staatsinrichting in de basisvorming van het vmbo?*

*Geeft U zelf geen les in het vmbo, wilt U dan Uw
vmbo-collega op deze oproep attenderen?*

Vmbo-leerlingen voorbereiden op hun staatsburgerschap kost menig docent hoofdbrekens. De VGN heeft dit probleem opgepakt en wil in samenwerking met de SLO komen tot een vmbo-didactiek Staatsinrichting, ervan uitgaande dat het begin van alle wijsheid bij de vmbo-docent zelf ligt.

Vmbo-docenten worden opgeroepen hun visies en ervaringen in te brengen. Gedacht wordt onder andere aan een systematische uitwisseling van ervaringen met diverse methodes en leermiddelen, rekening houdend met de specifieke situatie van de vmbo-leerling en met facilitering door de school. Ook zullen we elkaar vast wel kunnen enthousiasmeren met tips over geslaagde activiteiten en werkvormen.

Op het programma staat ook informatie over de uitkomsten van de landelijke toets Staatsinrichting Basisvorming en van het Inspectie-rapport over de stand van zaken m.b.t. Basisvorming Geschiedenis en staatsinrichting.

Er zijn geen kosten aan deelname verbonden. De reiskosten kunnen bij de eigen school gedeclareerd worden.
Maximum aantal deelnemers: 35.

Laatste inschrijvingsmogelijkheid tot 15 oktober.

SLO, Bea van den Berg
Postbus 2041
7500 CA Enschede
tel 053-4840361

Studiemiddag

**Archieven en
geschiedenisonderwijs**

**Datum : 5 oktober
1999.**

**Plaats : Ryksargyf,
Boterhoek 3,
Leeuwarden.**

Programma

13.00 Ontvangst

13.30 Welkomstwoord
door de rijksarchivaris
mr. D. P. de Vries

13.45 Herinneringen en
ervaringen van een werk-
plaatspionier. Door
J. Beetsma.

14.15 Workshopronde 1.
*Werken met bronnen uit de
Tweede Wereldoorlog.*

15.00 Pauze

15.30 Workshopronde 2.
*Een omgevingsonderzoek
met behulp van huwelijks-
akten uit de 19de eeuw.*

16.30 Mogelijkheden
voor een profielwerkstuk
bij de tentoonstelling
*"Freules, Dames, Vrouwen.
Friese vrouwen en de bur-
gercultuur (1840-1940)".*
Tevens bezichtiging van
de tentoonstelling.

17.15 Balans en vooruit-
zicht.

*De kosten voor deze
middag bedragen f 25,-
per persoon. Hierbij is
inbegrepen een syllabus
met werkmateriaal dat
gepresenteerd wordt
tijdens de workshops.*

*U kunt zich nog opgeven,
bel: 058 - 2127103.*

LIBERATION OF THE NETHERLANDS, 1945

Remember the Past Imagine the Future

Be part of an important project, organized by the U.S. Embassy in The Hague for the 1999-2000 school year, to catalogue oral histories including stories from Dutch survivors and accounts of the Liberation of The Netherlands by American and Allied soldiers during World War II. Are you a student of history in 4 HAVO or 5 VWO in The Netherlands or in 11th or 12th grade in the U.S. and are you doing a research project/"profielwerkstuk" this school year? Create your research project or "profielwerkstuk" about this theme, enter the competition and you could win one of the following prizes:

1st Prize	2nd Prize	3rd Prize
A week in the United States or The Netherlands	Personal Computers	CD Players

Special events, workshops and visits to museums and other sites are planned to support your research. It will be possible to share your ideas and experiences in a transatlantic exchange of ideas between students in The Netherlands and the U.S.

For an information packet contact:

The Millennium Project
U.S. Embassy
Lange Voorhout 102
2514 EJ The Hague
tel: +31 (0)70 310 9447
fax: +31 (0)70 365 8837
E-mail: milhagu@usia.gov
or check out our website on
www.usemb.nl

Entries must comply with the official guidelines set out by your school for the "profielwerkstuk". The closing date for registration is December 1, 1999 (limited entry)

Het Millennium Project van de Amerikaanse Ambassade is bedoeld voor leerlingen die in het schooljaar 1999-2000 een profielwerkstuk willen maken over de geschiedenis van de Bevrijding van Nederland in 1945. In de aan te vragen docentenhandleiding van het informatiepakket wordt uiteengezet hoe dit project ingepast kan worden in de richtlijnen voor de tweede fase/profielwerkstuk.

Bent U docent geschiedenis 4 HAVO of 5 VWO en wilt U meer informatie ontvangen over dit Millennium Project stuur de ingevulde bon naar onderstaand adres.

Naam:
School:
Adres:
Postcode en plaats:

Opsturen naar: The Millennium Project

U.S. Embassy
Lange Voorhout 102
2514 EJ Den Haag
fax: 070 365 8837

UIT DE DOEKEN GEDAAN!

IN THIEME'S NIEUWE EXAMENKATERN

SFINX, DUITSLAND EN EUROPA,

1945-2000 WORDT HET RECENTE DUITSE

VERLEDEN HELDER EN GENUANCEERD

UIT DE DOEKEN GEDAAN: EEN GRONDIGE

EN PLEZIERIGE VOORBEREIDING OP HET

CENTRAAL SCHRIFTELIJK EXAMEN! DE

NIEUWE KATERNEN VERSCHIJNEN IN

SEPTEMBER EN

OKTOBER 1999.

Sfinx-examenkaternen bestaan uit afzonderlijke vm- en hv-edities en onderscheiden zich door:

- een heldere opzet
- integratie van bronnen en tekst
- consequente actualisering van de thema's
- het stimuleren van zelfwerkzaamheid

Wilt u meer weten? Bel dan onze Docentenlijn (0575) 59 48 80

Onze educatief adviseurs zijn ook te bereiken via e-mail: info@thieme.nl

Thieme

Postbus 7 7200 AA Zutphen

V E R N I E U W I N G D I E W E R K T